

94-74

EMLEKKÖNYV

SZENT ISTVÁN KIRÁLY

HALÁLÁNAK KILENC SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FELKÉRÉSÉRE

SZERKESZTETTE

SERÉDI JUSZTINIÁN

BIBOROS HERCEGPRIMÁS

A M. TUD. AKADÉMIA IG. ÉS TISZTELETI TAGJA

ELSŐ KÖTET

Tövt.

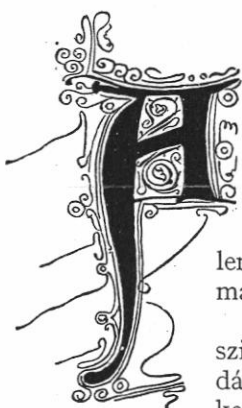
E 50

BUDAPEST, 1938

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

GÖRÖGNYELVŰ MONOSTOROK
SZENT ISTVÁN KORÁBAN.

Írta: MORAVCSIK GYULA.

TÖRTÉNETI források tanúsága szerint a magyarságot a Bizáncból kiinduló keresztény misszió első sugarai még a honfoglalást megelőző századok folyamán a Fekete-tenger északi partvidékén érték. Onnan hozta magával egy honfoglaló magyar vitéz az elfoglalt új haza földjében vele együtt eltemetett bezdédi tarsoly lemezét, amelyen a pogánykori ornamentika keretébe zárva, már feltűnik a kereszt.

De a honfoglaló magyarságot nemcsak a bizánci misszió keleti ágának hatása készítette elő az új hit befogadására: a meghódított és új hazájává tett földön is régi keresztény hagyományokra bukkant. Hazánk területén a római kortól kezdve, amelynek őkeresztény emlékei nagyobb számban csak a legújabb időkben kerültek elő a föld mélyéből, egészen a magyarok bejöveteléig szinte megszakítás nélkül élt a kereszténység, s a népvándorlás hullámai által idesorolt népek sem tudták kivonni magukat hatása alól. Ez a hatás két irányból érte a magyar földet, amely Nyugat és Kelet nagy vízválasztóján terült el: egyrészt Róma, másrészt Bizánc felől. A pannóniai kereszténység római eredetű, de később bizánci hatásokkal keresztteződik. A nyugat-római birodalom bukása után az V. századtól kezdve Magyarország földje Bizánc politikai és művelődési érdekszférájába kerül, míg aztán a VIII. század végén ismét nyugati hatás érvényesül, és Nagy Károly térítő tevékenysége az avarok körében sem marad eredménytelen. A IX. században Cyrill és Metód missziója Bizáncból indul ki, de Rómába torkollik be s így kitarja a kapukat az erősebb nyugati hatás felé.¹

¹ A régebbi munkákon kívül l. Hummer N.: A kereszténység nyomai Magyarország mai területén a honfoglalás előtt, Katholikus Szemle 8 (1894) 347—378., 509—545.; Balics L.: A kereszténység története hazánk területén a magyarok letelepedéséig, Bp. 1901.; Málnási Ö.: A kereszténység Magyarország területén

a honfoglalásig, Katholikus Szemle 40 (1926) 462—472.; F. Dvornik: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.; Balogh A.: Pannónia őskereszténysége (Szent István Könyvek 102.), Bp. 1932.; F. Dvornik: Les légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance, Prague 1933.

A závodi görög feliratos kereszt.

Hogy a honfoglalás előtti századokban a magyar földön lakó népek körében a bizánci egyház térítő munkája nem volt sikertelen, annak több bizonyítéka van. Ezúttal csak a závodi keresztre utalunk, amely egy VII–VIII. századi avar sírból került elő. A kereszten, amely egy halott mellén nyugodott, a következő görög felirat olvasható:

ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ
Κ̅C CΑΒΑΩΔ

Ἄγιος ἅγιος ἅγιος Κ(όριος)
Σαβαώδ,

azaz: «Szent szent szent az Úr Szabaót».¹

E felirat görög szövege, melyhez számtalan párhuzamot hozhatunk fel a bizánci egyházi művészet köréből², azt bizonyítja, hogy

A pilini görög feliratos ezüst gomb.

a bizánci kereszténység hazánk területén az avarok között is hódított. A honfoglaló magyarság tehát nemcsak keletről hozta magával a kereszt ismeretét, hanem a meghódított földön is megtalálta azt. S ha Bölcs Leó bizánci császár a X. század elején írt taktikájában még pogányoknak tartja is a magyarokat, a honfoglalási sírokból nem egy olyan tárgy került elő, amely már a bizánci keresztény műveltséggel való érintkezésre vall. Így pl. egy pilini ezüst gombon a következő felirat maradt ránk:

+ ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΗΑΝΗ ΑΜΗ

kiegészít ve és a rövidítések feloldása után:

¹ Először kiadta Wosinszky M.: A závodi sírmező, Archaeológiai Értesítő 16 (1896) 27–28., 59. l. — V. ö. Czebe Gy.: Egyetemes Philológiai Közlöny 37 (1913) 755. l. — A lelet datálására vonatkozó tájékoztatást Fettich Nándornak köszönöm.

² Így pl. egy VII/VIII. századi latmosi freskó feliratán olvassuk a trisagion következő

teljesebb szövegét: Ἄγιος ἅγιος ἅγιος Κύριος Σαβαώθ πλήρης ὁ οὐρανός καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου. Kiadta H. Grégoire: Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure I. Paris 1922. No. 226¹¹ (a szöveget kiegészítve és mai helyesírással közlöm). — Ugyanez egy bizánci amuletten: V. Laurent, Byzantinische Zeitschrift 36 (1936) 310.

+ K(óρ)ε βοήθει '[ω]άν(ν)η ἀμή(ν)

azaz: «Uram, segítsd meg Jánost, ámen.»¹

A pilini ezüstgomb, amelynek bizánci eredete kétségtelen, egyik tárgyi emléke azoknak a kapcsolatoknak, amelyek az új hazában letelepedett magyarságot Bizánchoz fűzték, s amelyekről nemcsak a magyar krónikák Botond-mondája,² hanem a görög források is tanuskodnak. Bizánc varázsa a magyar törzseket és vezéreket gyakran vonzotta falai alá. A 934. évi betörés a foglyok kölcsönös kicserélésével végződött.³ A 943. év áprilisában történt második nagy betörés után a bizánci udvar békét kötött velük s annak biztosítására előkelő kezeseket kapott. A krónikák szavai szerint a béke öt évig tartott.⁴ De az egykorú források ettől kezdve egészen VII. Konstantinos Porphyrogennetos császár uralkodásának utolsó évéig (959) nem említenek újabb magyar betörést, ami arra vall, hogy a béke tovább is fennállt, és nagyobb jelentőségű támadás magyar részről nem történt. Úgy látszik, hogy ebben az időben a korábbi harcokat békés viszony váltotta fel, s ennek következtében Bizánc kulturális befolyása erősebben érezte hatását a magyarságra.

Konstantinos császár egyeduralmának korára (945–959) vonatkozik a későbbi bizánci történeti munkáknak ama tudósítása, amely két magyar vezér konstantinápolyi megtéréséről és a bizánci kereszténységnek a magyar földre való átplántálásáról szól. Minthogy e tudósítás csaknem két évszázad óta foglalkoztatja a magyar tudományt és egyesek ennek alapján Szent István korára és a magyar kereszténység eredetére vonatkozólag messze-menő következtetéseket vontak le, mások pedig a kérdéses tudósítás hitelét teljesen kétségbe vonták, szükségesnek tartjuk, hogy e forrást részletesebb és behatóbb vizsgálat alá vegyük.

A XI. századi Ioannes Skylitzes 811-től 1057-ig terjedő *Σύνοψις ιστοριών* című művében maradt ránk a bennünket érdeklő tudósítás. Minthogy e munkának eredeti szövege mindeztideig kiadatlan maradt, mindenekelőtt a szöveg kritikai kiadását adjuk. E célból a ránkmaradt sok kézirat közül felhasználtuk azt a hat kéziratot amelyből C. de Boor kutatásai szerint a többi kéziratot másolták, de tekintetbe vettük a XI. századi Georgios Kedrenos krónikájának három főkézirátát is, mert Kedrenos Skylitzesből szó-

¹ Először kiadta Nyáry J., *Archaeológiai Közlemények* 9 (1873) 22. — A helyes olvasást közli és a feliratot magyarázza Czebe Gy.: A pilini ezüstgomb (honfoglaláskori lelet) görög betűs fölirata, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 42 (1918) 454–456.

² Megemlékezik róla Anonymus, *Kézai és a XIV. századi krónika*; I. *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Bp. 1937. 87., 171., 311. l. — V. ö. Marczali H.: A Botond-monda történeti kapcsolatai, *Akadémiai Értesítő* 27 (1916) 90–100.

³ *Continuatio Georgii* ed. I. Bekker, Bonn 1838. p. 913–4. = V. M. Istrin: *Хроника Георг*

гия Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ II. Petrograd, 1922. p. 60.; Theophanes *Continuatus*, ed. I. Bekker, Bonn, 1838. p. 422–23. — Valamelyik korai magyar betörésre vonatkozik az ifjabb Basileios életrajzának adata is; I. Moravcsik Gy., *Magyar Nyelv* 31 (1935) 19–20.

⁴ *Continuatio Georgii*, ed. Bekker p. 917. = ed. Istrin 62.; Theophanes *Continuatus*, ed. cit. 430–1. — V. ö. R. Lüttich: *Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert*, Berlin, 1910. 143 skk. lk. — A források egymáshoz való viszonyáról I. Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai, Bp. 1934. 164 skk. lk.

ról-szóra kiírta a bennünket érdeklő részt.¹ Az ilyen módon megállapított szöveg a következő:

Ὁὐ διέλειπον¹ δὲ καὶ² οἱ Τούρκοι³ εἰσβολὰς εἰς τὴν Ῥωμαίων⁴ ποιοῦμενοι καὶ ταύτην⁵ δηρὸντες⁶, μέχρις οὗ Βουλοσουδῆς⁷ ὁ τούτων ἀρχηγὸς τὴν τῶν χριστιανῶν πίστιν ἀσπάζεσθαι⁸ ὑποκριθεὶς κατελήγει τὴν Κωνσταντίνου⁹ καὶ βαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀναδέχεται Κωνσταντίνου¹⁰ τῇ τῶν πατρικίων ἀξίᾳ τιμηθεὶς καὶ πλείστον χρημάτων ὑπάρξας κύριος, εἴτ' αὖθις οἴκαδε ὑποστρέφας, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ Γουλᾶς¹¹, ἀρχων ὢν καὶ αὐτὸς¹² τῶν Τούρκων, εἰσεῖσιν εἰς τὴν βασιλίδαν¹³ καὶ βαπτίζεται τῶν ἴσων ἀξιωθεὶς καὶ αὐτὸς¹⁴ εὐεργεσιῶν καὶ τιμῶν. ἀνελίβητο δὲ μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τινα μοναχὸν Ἱεροθεὸν τοῦνομα, δόξαν εὐλαβεῖας ἔχοντα, ἐπίσκοπον Τουρκίας παρὰ τοῦ Θεοφυλάκτου χειροτονθέντα¹⁵, ὃς ἐκείσε γενόμενος πολλοὺς ἀπὸ τῆς βαρβαρικῆς¹⁶ πλάνης εἰς τὸν¹⁷ χριστιανισμόν ἐπανάγαγεν¹⁸. ἀλλ' ὁ μὲν Γουλᾶς¹⁹ ἐνέμεινε²⁰ τῇ πίστει, μὴτ' αὐτὸς ἐφοδὸν κατὰ Ῥωμαίων ποτὲ²¹ πεποιθώς²², μῆτε τοὺς ὀλισκομένους χριστιανοὺς²³ ἀτημελήτους ἔων, ἀλλ' ἐξωνούμενος καὶ²⁴ ἐπιμελείας ἀξίων καὶ ἐλευθερῶν, Βουλοσουδῆς²⁵ δὲ τὰς πρὸς Θεὸν²⁶ συνθήκας ἡθετηκώς πολλὰς σὺν παντὶ τῷ ἔθναι κατὰ Ῥωμαίων ἐξήλασε. τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο²⁷ καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι διανοηθεὶς καὶ ἄλλους ἀνεσκολοπίσθη ὑπὸ ὧτου²⁸ τοῦ βασιλέως αὐτῶν.

Skylitzes-kéziratok: A = cod. Vindobonensis hist. gr. 35 [s. XII.] fol. 91^v — 92^r
B = cod. Ambrosianus gr. 912 (C 279 inf) [s. XIV.] fol. 451^v — 452^r C = cod. Parisinus-Coislinianus gr. 136 [s. XIII.] fol. 88^r M = Matritensis gr. II (5—3 N—2) [s. XIII.] fol. 134^v — 135^r (e kézirat szövegét csak annyiban ismerem, amennyiben az a közölt miniatűrökön látható) N = cod. Neapolitanus III B 24 [s. XIV.] fol. 119^r — 119^v V = cod. Vaticanus gr. 161 [s. XIII.] fol. 198^v — 199^r
Kedrenos-kéziratok: F = cod. Venetus-Marcianus gr. VII 12 [s. XIII/XIV.] fol. 313^v
H = cod. Parisinus-Coislinianus gr. 135 [s. XIII/XIV.] fol. 312^v P = cod. Parisinus suppl. gr. 1158 [s. XIII.] fol. 190^r
ed. = Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekkero suppletus et emendatus II. Bonnæ 1829. p. 328, 3—22

¹ διέλειπον V. ² καὶ om. F. ³ τούρκοι BFHP. ⁴ εἰς Ῥωμαίων B: εἰς τὴν τῶν Ῥωμαίων P: εἰς τὰ Ῥωμαίων H. ⁵ ταῦτα C. ⁶ πορθοῦντες in margine add. C². ⁷ sic CVH: βουλοσουδῆς BFP: βουλοσδῆς A: βουλοσδῆς N: ...]σοδῆς M: βουλοσδῆς cod. Vatic.—Ottob. gr. 361 (s. XV.) et 340 (a. 1526): βουλοσδῆς M super imagine picta. ⁸ ἀσπάζεσθαι B. ⁹ τὴν πάλιν A: τὴν κωνσταντινούπολιν FH. ¹⁰ βασιλέως κωνσταντίνου ἀναδέχεται F: βασιλέως ἀναδέχεται κωνσταντίνος H. ¹¹ sic ACNVP: γουλᾶς BFM: γουλᾶς H. ¹² καὶ αὐτὸς ὢν MN. ¹³ τὰ βασιλεία H. ¹⁴ καὶ αὐτὸς om. ABCV. ¹⁵ ἐπίσκοπον Τουρκίας παρὰ τοῦ Θεοφυλάκτου χειροτονθέντα om. AC. ¹⁶ τῆς βαρβαρικῆς om. H. ¹⁷ τὸν om. H: πρὸς τὸν B. ¹⁸ μετήγαγεν B. ¹⁹ sic ABCNVP: γουλᾶς FH. ²⁰ ἐπέμεινε BV. ²¹ ποτὲ om. BCV: ποτὲ κατὰ Ῥωμαίων FH. ²² πεποιθμένος A. ²³ χριστιανούς om. B. ²⁴ καὶ om. B. ²⁵ sic CNV: βουλοσουδῆς F: βουλοσδῆς A: βουλοσδῆς B: βουλοσδῆς H: βουλοσδῆς M cod. Vatic.—Ottob. gr. 361 (s. XV.) et 340 (a. 1526): βουλοσδῆς M super imagine picta: βουλοδῆς P. ²⁶ τὸν θεόν H. ²⁷ sic codd.: τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο ed. ²⁸ ὧτου ACMNVFP: ὧτου B: ὧτω H: Ἰωάννου ed.

A görög szöveg magyar fordítása így hangzik: «De a törkök [= magyarok] sem hagytak fel betöréseikkel és szüntelenül pusztították a rómaiak [= bizánciak] területét, míg csak vezérük, Bulcsú színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén, Konstan-

¹ Skylitzes munkájáról és a kézirati hagyományról l. Moravcsik: id. m. 171., 177—180. l.

[illegible]

197
λαλῶν δὲ ἐμὸν ἄντικρά τι μὲν
χρὴν ἐρεῖν τὸν τοῦ νομᾶ. δὲ δὲ ἀνὰ
κῆρσιν ἄκουσεν. ὅτι ἴσως πομπὴν ῥεῖαν
ὄρεται τοῦ τοῦ φνλακίου τοῦ χρεστοκ
ῖν. ὅς ἐστιν ἐκ τῶν οὐκ ἐκ τῶν πομπῶν
πομπῶν κερδαίνει. ὅτι ἴσως πομπῶν
τὸν χρεστοκίον πομπῶν ὅτι ἴσως πομπῶν
μὴν ῥεῖαν δὲ ἐμὸν ἄντικρά τι μὲν
τοῦ τοῦ νομᾶ. δὲ δὲ ἀνὰ
κῆρσιν ἄκουσεν. ὅτι ἴσως πομπῶν
ὄρεται τοῦ τοῦ φνλακίου τοῦ χρεστοκ
ῖν. ὅς ἐστιν ἐκ τῶν οὐκ ἐκ τῶν πομπῶν
πομπῶν κερδαίνει. ὅτι ἴσως πομπῶν
τὸν χρεστοκίον πομπῶν ὅτι ἴσως πομπῶν

Részlet Skylitzes krónikájának vatikáni kéziratából.

tinós császár lett a keresztapja¹ és a patrikiosi méltósággal megtiszteltet-
tén, sok pénz uraként tért vissza hazájába. Nem sokkal utóbb Gyula is, aki
szintén a türkök [= magyarok] fejedelme volt, a császári városba jön, meg-
keresztelkedik s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben
részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest,
akit Theophylaktos Turкия [= Magyarország] püspökévé szentelt s aki oda-
érkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.
Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a ró-

¹ Szabó Károly e hely értelmét nem ismerte fel, amidőn úgy fordította. (A Magyar vezérek kora, Pest, 1869. 233. l.): «... Konstantín császár által fogadtatva megkeresztelkedett...». Az *ἀνατίθεται* bizánci és újgörög jelentése a magyar *keresztvíz* alá tartó-nak felel meg azzal a különbséggel, hogy a bizánci egyházban a keresztesítés úgy történik, hogy a megkeresztelendő a *καταβύθρον*-nak nevezett medencében

háromszor mellig víz alá merült. Innen 'eveszi fel', 'emeli ki' az új hívót a keresztapa (ἀντίπαλος). E szertartást szemlélteti a közlő miniatűr. — V. ö. J. Pargoire: L'église byzantine de 527 à 847, Paris, 1905. p. 93—94. — A Skylitzes-féle hely helyes értelmét már Mátyás Flórián felismerte: Történeti egyezések és tévedések (Érték. a történeti tud. köréből XVI. 10.), Bp. 1896. 15. l.

maiak [= bizánciak] területére és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, kiváltotta azokat, gondja volt rájuk és szabaddá tette őket. Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a rómaiak [= bizánciak] ellen ment. Amidőn ugyanezt forralta a frankok ellen is, fogságba került és Ottó császáruk által fára húzatott.»

A Skylitzes-féle szövegrészlet még más alakban is ránk maradt. A XII. század első felében élő Ioannes Zonaras 1118-ig terjedő világkrónikájának egyik forrása Skylitzes volt s így került bele abba a bennünket érdeklő részlet rövidített, kivonatos szövege, amely a főkéziratok új kollációja alapján a következő: ¹

Τῶν Τούρκων δὲ (τοὺς δ' Ὀγγρους¹ οὕτω καλεῖσθαι καὶ πρῶην εἰρήκαμεν)² τὰ Ῥωμαίων λεγόμενων ἐπὶ τινὰ καιρὸν ἡρεμήσαι³ τὸ ἔθνος συμβέβηκεν. ὁ γὰρ τούτων ἀρχηγέτων⁴ Βολοσουδῆς⁵ κεκλημένος καὶ ἕτερος δ' αὐθις Γολᾶς, καὶ αὐτὸς μέρους ἄρχων, προσηλθέτην⁶ τῷ βασιλεῖ καὶ ἕκαστος αὐτῶν⁷ τοῦ θεοῦ τῆς παλιγγενεσίας ἡξιώθη λουτροῦ καὶ τὸ καθ' ἡμᾶς ἐμυθήθη μυστήριον καὶ πατρίκιος ἐτιμήθη⁸ ἕκαστος⁹. καὶ κατηντήθησαν χρήμασι καὶ οὕτως ἐπανήλθον εἰς τὰ ἔθνη τὰ αὐτῶν, λαβόντες καὶ¹⁰ ἀρχιερεῖα, δι' οὗ πολλοὶ πρὸς ἐπίγνωσιν τοῦ¹¹ Θεοῦ μετηνέχθησαν. ἀλλ' ὁ μὲν Γολᾶς¹² καὶ τῇ πίστει ἐνέμεινε καὶ τὴν εἰρήνην ἐτήρησεν, ὁ δὲ λοιπὸς¹³ τὰς πρὸς Θεὸν συνθήκας ἡθετικῶς ἀδίδας κατὰ Ῥωμαίων ὀπλίζετο, τοῦτο δὲ καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι¹⁴ ἐπιχειρήσας ἐβίω καὶ ἀνεσταύρωτο.

A = cod. Parisinus gr. 1715 [a. 1289] a Th. Büttner-Wobst collatus B = cod. Vindobonensis hist. gr. 16 [s. XVI.] fol. 416r. C = cod. Monacensis gr. 324 [s. XIII.] fol. 475v—476r. D = cod. Monacensis gr. 93 [s. XVI.] fol. 151v—152r. E = cod. Monacensis gr. 325 [s. XIV.] fol. 223r. O = cod. Vindobonensis hist. gr. 68 [s. XV.] fol. 118r—v. V = cod. Vindobonensis hist. gr. 43 [s. XV.] fol. 173r. Sl = versio slavica s. XIV. ed. Sreznevskij: Симеона Метафраста и Логовета Описание мира отъ бытия и Летоуникъ, St.-Peterburg 1905. p. 144. ed. = Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII—XVIII. ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnæ 1897. p. 484. 7—19.

¹ δ' ογγρους A: ογγρους BCDEOV: δ' ογγρους corr. m. post. in D ² καὶ πρῶην εἰρήκαμεν om. D, sed εἰρήκαμεν add. in mgne m. post. ³ ἡρεμήσαι A ⁴ ἀρχηγός V ⁵ βολοσουδῆς ABCOV: βολοσουδῆς corr. ex βολοσουδῆς E: βολογουδῆς D: Болгоудъ⁴ Sl ⁶ προσῆλθε V ⁷ τῶν V ⁸ ἐτιμήθη B ⁹ πατρίκιος ἐτιμήθησαν V ¹⁰ καὶ om. D ¹¹ τοῦ om. E ¹² Γολᾶς hic et supra Sl ¹³ Βολλᾶ же Sl ¹⁴ ποιῆσαι om. V.

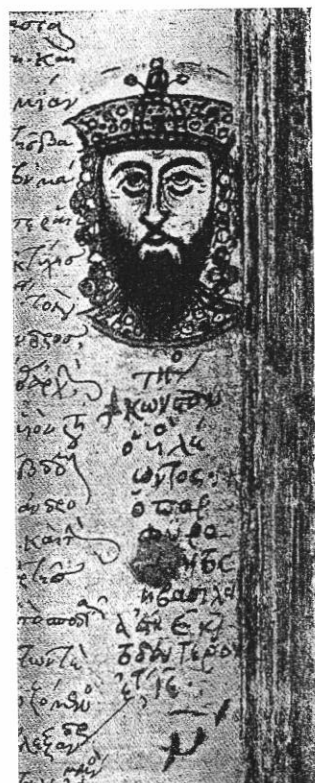
A görög szöveg magyar fordítása így hangzik: «Noha a türkök [= magyarok] (már előbb is mondtuk, hogy a magyarokat így nevezik) pusztították a rómaiak [= bizánciak] területét, megtörtént, hogy e nép egyideig nyugton maradt. Ugyanis vezérek közül a Bulcsú nevű, majd ismét egy másik, Gyula, aki maga is egy rész fejedelme volt, eljött a császárhoz és mindkettőjük részesült az újjászületés isteni fürdőjében és vallásunk szent titkaiba beavattatott. Pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, magukkal víve egy papot is, aki sokakat rávezetett Isten ismeretére. Gyula megmaradt hitében és megőrizte a békét, a másik azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, a rómaiak [= bizánciak] ellen ismét fegyvert

¹ Zonarasról és a kézirati hagyományról l. Moravcsik: id. m. 172., 185—187. l.

fogott. Amidőn ezt a frankok ellen is megkísérelte, foglyul esett és megfeszítettetett.»

E két bizánci tudósítás hitelét és jelentőségét illetően nagyon különböző nézetek hangzottak el eddig. Schwarz Gottfried Skylitzes tudósítása alapján azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyarságot először Bizánc térítette meg.¹ Nézetével szemben egész sereg tudós kelt a magyar kereszténység római eredetének védelmére, így Stilling,² Pray,³ Kollár,⁴ Fejér⁵ és mások, akik viszont túlzásba menvén, igyekeztek a bizánci tudósítástól minden hitelt megtagadni és azt egyszerű mesének minősíteni. Ezt az álláspontot képviselte legutóbb még Karácsonyi János is,⁶ bár tévedéseire Pauler Gyula már régebben rámutatott.⁷ Karácsonyi szerint «A görög íróknak 1080 táján kelt állításai Gyula és Bulcsú vezérek 950-i megtéréséről mind merő mesék...»⁸. Mindez szükségessé teszi, hogy az idézett forrásra vonatkozó összes kérdéseket újból revízió alá vegyük.

A közölt tudósítás hitelességét főleg forráskritikai alapon támadták, azt hangoztatva, hogy Skylitzes munkája a jelzett események után, körülbelül egy századdal később készült s így tudósítása költött. E tekintetben ma már világosabban látunk. Tudjuk, hogy Skylitzes művében egész sereg kortörténeti munkát használt fel s így VII. Konstantinos Porphyrogennetos császár egyeduralmának (945—959) korára vo-

Biborbanszületett Konstantín
(VII. Konstantinos Porphyrogennetos) császár.

¹ G. de Juxta Hornad: *Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta eademque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgata*, Francofurti et Lipsiae 1740.

² J. Stillingus: *Vita S. Stephani regis Hungariae*, Cassoviae 1767. p. 43—58 (először 1743-ban jelent meg).

³ G. Pray: *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, Vindobonae 1761. p. 358—362.

⁴ A. F. Kollár: *Historiae diplomaticae juris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres*, I. 2. Vindobonae 1762. p. 2—11.

⁵ G. Fejér: *Religionis et ecclesiae christianae apud Hungaros initia*, Budae 1846. p. 72—82.

⁶ Mi köze a görög egyháznak a magyarok

megtéréséhez? *Katholikus Szemle* 14 (1900) 306—310.; *A görögkatholikus magyarok eredete*, u. o. 38 (1924) 385—396., 449—460., l. főleg 386—393.; *A magyar nemzet honalapítása 896—997-ig*, Nagyvárad, 1925. 77. l.

⁷ Pauler Gy.: *Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez?* *Századok* 34 (1900) 363—364. — L. még az idevonatkozó kérdésekről Sztripszky H.: *Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomairól*, Bp. 1913.; Bellaagh A.: *Voltak-e a magyarok a görögkeleti egyház hívei a X. században?* *Történeti Szemle* 3 (1914) 313—319.

⁸ Karácsonyi J.: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém 1929³. 4. l.

natkozólag főforrása egy egykorú, erősen egyházi érdeklődésű írónak a munkája volt.¹ Ez a megállapítás tehát teljesen kielégítő magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy hogyan került be Skylitzes XI. századi krónikájába a két magyar vezér konstantinápolyi megtérésének története, mit Karácsonyi olyan hihetetlennek tartott.

De teljes mértékben megerősíti a Skylitzes-féle tudósítás hitelességét az egyes részletek vizsgálata és más forrásokkal való összehasonlítása is. Konstantinos Porphyrogennetos császár «De administrando imperio» című művében maga is megemlékezik Bulcsú konstantinápolyi látogatásáról, amidőn azt írja: «Tudnivaló, hogy Tevel(i) meghalt és az ő fia, Termacs(u), a mi barátunk, aki nemrég jött fel [t. i. Konstantinápolyba] Bulcsú-val, Turkia [= Magyarország] harmadik fejedelmével és karcha-jával».² Theophylaktos-ról pedig, aki Skylitzes szerint Hierotheos szerzetest Magyarország püspökévé szentelte fel, szintén tudnak a bizánci források. I. Romanos Lekapenos császár fia volt s 933 február 2-től 956 február 27-ig ült a konstantinápolyi patriarchai székhelyen.³ Végül arról a tényről, hogy Bulcsú 955 augusztus 10-én Augsburg közelében I. Ottó német király (962-től német-római császár) csapataival a Lech mezején vívott harcban fogságba került és kevéssel utóbb akasztófán fejezte be életét, a magyar források, így Anonymus és a krónikák is megemlékeznek.⁴ A Skylitzes-féle elbeszélés legfőbb adatait tehát más források is megerősítik s így ezek hitelességével szemben semmiféle kételyre nincs ok.

Az említett forrásokkal való összevetés alapján megközelítőleg Skylitzes tudósításának chronológiája is megállapítható. Bulcsú látogatásának mindenestre jóval a Lech-mezei ütközet (955) előtt kellett történnie, Gyuláénak pedig szintén 956 előtt, mert ez év elején halt meg Theophylaktos patriarcha, aki Hierotheost felszentelte. Ami a két látogatás terminus post quem-jét illeti, abban nem kételkedhetünk, hogy mindez a 943. évi béke után történt. Ha most még tekintetbe vesszük, hogy Konstantinos munkájában Bulcsú látogatását mint kevéssel azelőtt (ἀρτίως) történt eseményt említi, akkor közelebbi terminus ante quem-ül a műrelő fejezetének keletkezési ideje szolgálhat. Hogy a 40. fejezetet, ahol erről szó esik, mikor jegyezték le először, arra vonatkozólag biztos támpontunk nincs, a munka többi részében előforduló datálások és egyéb korhatározó adatok azonban mind 948/9 és 951/2 közé esnek.⁵ Ha most még meggondoljuk, hogy a 943-ban öt évre kötött béke 948 áprilisában járt le, nagyon valószínűnek látszik, hogy Bulcsú

¹ M. Szuzjumov: Об источниках Лѣва Дьякона и Скилицы, Византийское Обзорение 2 (1916) 106—166.

² De administrando imperio ed. I. Bekker, Bonn 1840. p. 175, II—13. Ἰστέον, ὅτι ἐτελεύτησεν ὁ Τεβέλης, καὶ ἔστιν ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Τερματσοῦς, ὁ ἀρτίως ἀνελθὼν φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζοῦ τοῦ τρίτου ἀρχόντος καὶ καρχα Τουρκίας.

³ Les registres des actes du patriarchat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patri-

arches. Fasc. II. Les registres de 715 à 1043 par V. Grumel, Socii Assumptionistae Chalcedonenses 1936. p. 222.; v. ö. Échos d'Orient 36 (1933) 278.

⁴ Scriptores rerum Hungaricarum I. 109., 169., 308. l. — V. ö. Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig, Bp. 1900. 85—88. l.; Hóman (—Szekfü): Magyar történet I². 146., 159—160. l.

⁵ L. Moravcsik: id. m. 151—152. l.

és Gyula látogatása e békeperiódusra esett. De a Skylitzes-féle tudósítás vizsgálata alapján még szűkebb időbeli határok közé zárhatjuk ezt. Skylitzes ama szavaiból, hogy Bulcsúnak Konstantinos császár volt a keresztapja, világosan kitűnik, hogy a látogatás Konstantinos császár egyeduralkodó idejére esett, vagyis 945 január 27. után történt. Skylitzes az eseményt a trónörökösnek, a fiatal II. Romanosnak megkoronázása után beszéli el, ami 948 tavaszán történt s így ez is amellet szól, hogy a két látogatásnak 948 táján kellett történnie.¹ Bár azt a felfogást, hogy Bulcsú és Gyula

Bulcsú vezér megkereszteltetése Biborbanszületett Konstantín császár udvarában.

a 943. évi békével kapcsolatban Konstantinápolyba került előkelő magyar kezesek közé tartozott volna, kizártnak tartjuk, annyi mindenestre valószínűnek látszik, hogy a magyar vezérek látogatása szorosan összefügg Konstantinos császár békepolitikájával.

¹ Szabó Károly (A magyar vezérek Kora, Bp. 1869. 322. l.) Bulcsú látogatását az öt éves békét követő újabb betörések utáni időre, 949-re teszi, J. B. Bury (Byzantinische Zeitschrift XV. 1906. 561—562.) pedig úgy véli, hogy a két magyar vezér látogatása 948-ban a letelt béke meghosszabbítására irányult. Hóman Bálint (Turul 30: 1912. 112. l. =

Hóman Bálint munkái. Magyar középkor. Bp. 1938. 106. l.) Gyula látogatását 951—959. közé teszi. — Nem világos, mire alapítja feltevését Darkó Jenő (Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts, Weimar, 1933. 4. l.), aki Bulcsu útját 940-re, Gyuláét pedig 946-ra teszi.

A Skylitzes-féle tudósítás forrásának, hitelességének és chronológiájának tisztázása után most már közelebbi vizsgálat alá vehetjük e sokat vitatott forrás történeti értékét.

A két magyar vezér konstantinápolyi látogatásának és megkeresztelkedésének minden részlete tipikusan bizánci. A keresztelésnél a császár szerepel keresztapaként, amint ezt a madridi Skylitzes-kézirat miniatürje olyan szemléletesen ábrázolja. Az előkelő magyar vezérek magas bizánci méltóságot, patrikiosi rangot kaptak és gazdag ajándékokban részesültek. E vonások számtalanszor ismétlődnek a bizánci forrásokban, amidőn bár fejedelmek megtéréséről van szó, olyannyira, hogy Skylitzes idevonatkozó frazeológiájához egész sereg párhuzamot nyújtanak. Így pl. 527/8-ban a herulok fejedelme népével együtt Konstantinápolyba érkezik s kifejezi óhaját, hogy fel szeretné venni a kereszténységet. Justinianos császár emeli őt ki a keresztvízből. Vele együtt keresztelkednek meg más előkelő herulok. A fejedelem gazdag ajándékokban részesül és mint a császár szövetségese, távozik földjére.¹ Ugyanabban az évben történik a Bosporos-vidéki húnok fejedelmének megkeresztelkedése, akinek szintén a császár lesz a keresztapja. Ő is sok ajándékkal megrakodva tér vissza népéhez, azzal a kötelezettséggel, hogy a bizánci érdekeket védelmezze.² Ugyancsak Justinianos császár végzi a keresztapai tisztet egy 538 táján bizánci szolgálatba lépő előkelő hún megtérésénél.³ 777-ben a dunai bolgárok fejedelme IV. Leon udvarába menekül. A császár maga lesz a keresztapja, patrikiosi rangra emeli és egy bizánci hercegnővel házassítja össze.⁴

Bulcsú és Gyula megtérése mögött — mint annyi más esetben — nyilván szintén politikai okok rejlettek. Konstantinos császár egyrészt féken akarta tartani a magyarokat, akik korábban a bizánci birodalmat állandó rettegésben tartották betöréseikkel, s másrészt talán a bizánci politikai elveinek megfelelően arra is gondolt, hogy a magyarok szövetségét alkalmilag felhasználja más népek ellen. Nem véletlen tehát, hogy Árpád fejedelem dédunokájával együtt a rangban »harmadik fejedelem«, Bulcsú karcha jelent meg a bizánci császár udvarában, akinek jövetelét talán már előkészítették a korábban ott tartózkodó előkelő magyar túsok, s hogy kevéssel utóbb Gyula is követi őt, akinek rangja Konstantinos szerint a karcháénál magasabb volt. A Bulcsú megtéréséhez fűzött remények — Skylitzes tudósítása szerint — nem váltak be, s a bizánci író nem titkolt kárörömmel említi tragikus halálát, mintegy isteni büntetést látván abban, amiért Bulcsú keresztény hitét oly hamar elhagyta s az Istennel és Bizánccal kötött szövetséget

¹ Malalas, ed. Bonn. 527: ... βαπτισθεὶς... ἀνάδοχος αὐτοῦ ἐγένετο τοῦ ἀρχάντου βαπτίσματος ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς... = Theophanes, ed. de Boor 174—175: ὁ δὲ βασιλεὺς βαπτίσας αὐτὸν... ἐδέξατο ἐκ τοῦ βαπτίσματος...
² Malalas, ed. Bonn. 431: ... καὶ ἐφωτίσθη, ἔντινα ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐδέξατο εἰς φῶτισμα... =

Theophanes, ed. de Boor 175—176: ... καὶ ἐδέξατο αὐτὸν ὁ βασιλεὺς...
³ Malalas, ed. Bonn. 438: ... ὃν ἐδέξατο ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐν ἁγίῳ βαπτίσματι... = Theophanes, ed. de Boor. 218: ... ὃν ἐδέξατο ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος...
⁴ Theophanes, ed. de Boor 451: ... δεξάμενος δὲ αὐτὸν βαπτισθέντα ἐκ τῆς ἁγίας κολυμβήθρας...

megszegte. Ez a felfogás jut kifejezésre a madridi Skylitzes-kézirat miniatűrjén is, amely Bulcsú felakasztását ábrázolja.

Egészen más gyümölcsöket termett Gyula megtérése. Skylitzes szerint ő megmaradt keresztény hitében, a Bizánccal kötött szövetséghez híu maradt és a bizánci keresztény foglyokkal emberségesen bánt. Hogy neki komoly tervei voltak alattvalói megtérítését illetőleg, bizonyítja az, hogy görög szerzetest vitt magával, akit a patriarcha Turkia [= Magyarország] püspökévé szentelt fel. Hogy előkelő barbár fejedelmek a bizánci udvarban való megkeresztelkedésük után papokat visznek hazájukba a további missziós munka céljából, az szokott jelenség. Hogy azonban a magyar fejedelem püspököt kapott, az nyilván magas rangjának következménye volt. Feltűnő, hogy e püspök címében területnek és nem a városnak, mint püspöki szé-

Bulcsú kivégzése.

helynek a neve szerepel. Ebből arra kell következtetnünk, hogy Hierotheos püspöksége missziós jellegű volt. Egy VIII. századi püspökségi jegyzékben hasonlóan népnévek szerepelnek a püspöki címekben, s minden jel arra vall, hogy azok is missziós püspökségek voltak, vagyis a püspökök hatásköre egy-egy népre, illetve az azoktól lakott területekre terjedt ki.

A mi szempontunkból ezúttal főként az a kérdés érdekel, mi lett e magyar missziós püspökség további sorsa? Vannak-e adataink a Gyula területén megindult bizánci térítés eredményeire vonatkozólag? Valóban van egy forrásunk, amely e kérdéstről felvilágosítást nyújt.

Azok között az ó-egyházi szláv nyelven írt, régi orosz iratok között, amelyek tárgya a «latinok» elleni polemizálás, ránk maradt egy Повѣсть о Латинѣхъ... című munka, amelyet egy XV. századi kéziratból A. Popov adott ki.¹ A kiadó megállapításai szerint ez az irat több kéziratban fordul

¹ A. Попов: Историко-литературный обзор древне-русскихъ полемическихъ сочинений противъ Латинянъ (XI—XV. в.), Москва, 1875. 176—188. — V. ö. még A. Pavlov:

Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ Латинянъ, Санктпетербург, 1878. 78—80; Труды В. Г. Васильевскаго II. Санктпетербург 95—96.

elő s teljes terjedelmében belekerült egy orosz történeti munkába, rövidített alakjában az orosz évkönyvek ú. n. Nikon-féle redakciójába,¹ eltorzított formában pedig az ú. n. Кормчая книга kiadásaiban is fellelhető. Ez utóbbiakból lett ismeretes először nyugati kutatók számára.² Ennek az iratnak a befejező részében a bolgárok, oroszok és magyarok megtéréséről van szó, s egyes névalakok kétségtelenné teszik, hogy a munka görög eredeti fordítása. Popov a munka keletkezését a XIV. századra datálta, de a görög eredetinek sokkal korábban kellett készülnie. A kúnok és perzsák [= szeld-sukok] említése alapján terminus post quem-ül a XI. század végét kell felvennünk, s így valószínű, hogy az elveszett görög eredeti a XII. században készült.³ A bennünket érdeklő résznek két magyar fordítása jelent meg: a Popov-féle kiadás szövegét lefordította Thallóczy-Hodinka,⁴ az orosz évkönyvek Nikon-féle redakcióját Hodinka.⁵ Minthogy ez utóbbi szöveg már későbbi kivonatolásnak és alakításnak az eredménye, bennünket első sorban az eredetibb szöveg érdekel. Ez Thallóczy-Hodinka fordításában így hangzik:⁶

«Látván mindezen népeket a peonok, akik ugroknak neveztetnek, kik magokat *magerok*-nak mondják, minek utánna érintkezésök volt a görögökkel és ezeknek az eszét a magokénál míveltebbeknek tapasztalták, — mert ők még mindig tisztátalanok voltak, akár előbb a bolgárok és ruszok — a peon nép két vezére isteni sugallat következtében összes hadokkal egyetemben elhatározá, hogy teljes szeretettel és alázattal Konstantinápolyba mennek, ohajtván a szent keresztség felvételét s az isteni bölcsesség szavaitól való megvigasztaltatást, mire méltóknak is találták őket. És felvevén a keresztséget s a Krisztus evangéliomát, övéikhez visszatértek. De minekelölte a görög püspökök jóformán országokba jöhettek és őket az írás szavaival megoktathatták volna, legott egyike a két vezérnek, az István nevű, igaz keresztény hittel eltöltve, meghala, ki sok, istennek tetsző cselekedetet mívelvén, békén tért a mennyei birodalomba. Csakhamar keletről, éjszakeről és délről számos nép tört elő, sok rázkódás és ijedelem fogta el a görögök birodalmát, úgy, hogy ezt a peon népet hamarjában nem tudták megerősíteni a (keresztény) hitben. És saját nyelvükön írott könyveik sem valának. Mely rájuk nézve alkalmas tétlenségét a görögöknek látván a latinok, Rómából felkerekedtek s a peonokat, kik ugroknak neveztetnek s a többivelök szomszéd nemzeteket: a hunokat és ipidákat könyveikkel és írásaikkal istentelen hitökre térítették.»

A Повѣсть tudósításának magját két magyar vezér (два князя az ere-

¹ Полное собрание русских летописей. IX. (VIII. Летописный сборникъ, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью), Санкт-Петербург, 1862. p. 70.

² J. Hergenröther: Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma III. Regensburg, 1869. 862—869. l.

³ L. Moravcsik: id. m. 131—132. l.

⁴ Thallóczy L.: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 30 (1896) 199—206.

⁵ Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, Bp. 1916. 52—53. l.

⁶ Id. h. 200—201. l.

detiben) konstantinápolyi megkeresztelkedése képezi, akikben Skylitzes Bulcsú-jára és Gyula-jára ismerünk. Az eltérés mindössze abban áll, hogy a szláv forrás egyidejűleg szerepelteti őket, holott Skylitzes szerint egymás után jöttek Konstantinápolyba. A második vezér jellemzése teljesen meg-egyezik azokkal a vonásokkal, amelyeket Skylitzesnél Gyuláról olvasunk s így nem kételkedhetünk abban, hogy a szláv szöveg István-ja (СТЕФАНЪ) azonos Skylitzes Gyula-jával, amiből az következik, hogy a Στέφανος név Gyula keresztnéve volt, amelyet Konstantinápolyban megtérésekor kapott. Ezek az egyező vonások valószínűvé teszik, hogy a szláv forrás, illetve a görög eredeti tudósítása végeredményképpen ugyanarra a X. századi bizánci egyházi jellegű történeti műre megy vissza, amelyet az újabb kutatás Skylitzes forrásaként kimutatott. Míg azonban Skylitzes és a szláv szöveg közös forrása — amely a X. század második felében keletkezett — még kora bizánci perspektívájából nézve csak a Gyula területén meginduló eredményes térítésről tudott, addig a szláv szöveg, illetve XII. századi görög eredetije — amely már az egyházi szakadás után és nyilván polemikus céllal íródott — későbbi kor távlatából látja az eseményeket. A két magyar vezér megtérése itt már az egész magyarság (Πεονη) ügyeként van feltüntetve s a magyar kereszténység római eredetének kérdése a szerző szemében összekapcsolódik a Gyula területén lefolyt bizánci térítés további sorsával. Azt a tényt, hogy a görög hit nem vert gyökeret a magyarság egész körében, két okkal magyarázza a szerző: az egyik, amelyre csak céloz, Gyula-István halála volt, a másik pedig a bizánci birodalmat ért megrázkódtatások, amelyek megakadályozták a görögöket abban, hogy a magyarföldi térítés zsenge palántáját gondozzák és erősítsék. Ha a szláv szöveg túlozva «püspökök»-ről szól, nyilván forrásának Hierotheosra vonatkozó tudósítását torzítja el. Szavaiból azonban nem lehet arra következtetni, hogy Hierotheos nem is érkezett meg működési területére.¹ Skylitzes világosan megmondja, hogy «... oda érkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez». A szláv szöveg tudósításából, amely — ismételjük — már csaknem két század távlatából nézi az eseményeket, csak annyit következtethetünk a Hierotheos-féle térítés további sorsára vonatkozólag, hogy Gyula-István halálával annak támasza kidőlt, és így talán Hierotheos missziós püspöki tevékenysége is véget ért.

Hogy Skylitzes Γυλάς-a és így a szláv forrásban említett СТЕФАНЪ is azonos az idősebb Gyulával, akinek törzse — a Maros két partján — a későbbi Temes, Torontál, Csanád, Arad, Zaránd, Békés megyék sík területén — szállt meg², azt a magyar történetírás egyértelműleg vallja. Itt játszódtott

¹ Thallóczy (id. h. 205. l.) azt következteti a szláv szövegből, hogy «a görög püspökök be sem jöhettek az országba» és hogy «ha Hierotheosz meg is indult, Viddinben maradt». E magyarázat ellen már Pauler (A magyar nemzet története Szent Istvánig 173. l.) jogos kifogást emelt. Úgy látom egyébként, hogy e helyen

a Thallóczy—Hodinka-féle fordítás nem adja vissza egészen hűen az eredetit, ahol nem «mielőtt» áll, hanem «És még jóformán... nem... jöhettek... és legott...».

² Hóman (—Szekfü): Magyar történet I.² 122. l.; v. ö. u. o. «A magyar törzsek elhelyezkedése az új hazában» c. térképpel.

le tehát a magyar kereszténység életének első, alig ismert fejezete s ott működött az első magyar missziós püspökség.

Gyula konstantinápolyi útja után körülbelül egy félszázaddal később, amidőn Szent István nemzetét a római egyház kebelébe vezeti, ugyanazon a területen, ahol egykor Hierotheos püspök terjesztette az új hitet, ismét találkozunk egy újabb, Bizánc felé orientálódó törekvéssel. Anonymusból és a Gellért-legendából ismerjük Ajtony történetét. Az utóbbi forrás szerint Ajtony «a görögök szertartása szerint Viddin városában keresztelkedett volt meg». Területe a Körös folyótól egészen a Duna vonaláig, Szörényig (mai Turnu Severin) és Vidinig terült el, «hatalmát pedig a görögöktől vevé s az említett Maros városában monostort építé Keresztelő Szent János tiszteletére, apátot helyezvén bele görög barátokkal az ő törvényök és szertartásuk szerint». Amint ismeretes, Szent István vezére, Csanád leverte Ajtonyt. Forrásunk szerint az ütközetben elesettek «... Marosvárbá vivéek és eltemeték a görögök monostorában Keresztelő Szent János cintermébe, minthogy abban a tartományban akkor más monostor nem vala. Az ott való barátoknak pedig azon város egy harmada szolgál vala, kiket Csanád nem kergete el, hanem azon állapotban engedé őket maradni, amelyben találta. Minek megtörténte után Csanád maga mellé vevén a mondott monostor apátját a monostorból néhány baráttal együtt...» elmegy, hogy korábbi fogadalmának teljesítését előkészítse. Utóbb ezt be is váltotta, «... Szent György vértanú tiszteletére monostort építé, oda vivén az említett görög barátokat Keresztelő Szent János monostorából apátjokkal együtt».¹

Ajtony személyére, az ifjabb Gyulához való viszonyára és a Gellért-legendában elbeszélte események chronológiájára vonatkozólag nagyon eltérőek történészeink nézetei. Pauler Gyula Ajtony legyőzését még 1028 tájára tette,² újabban azonban Fehér Géza nyomán³ Deér József⁴ és Hóman Bálint⁵ ama nézetet vallják, hogy ez az esemény Szent István ural-

¹ Szabó Károly fordításából: Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról, Pest, 1865. 62—66. Az eredeti latin szöveg (10. feje. Endlicher: Monumenta Arpadiana 214—218. l.) így hangzik: «... secundum ritum Grecorum in ciuitate Budin fuerat baptizatus... accepit autem potestatem a Grecis, et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Ioannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum... tollentes duxerunt in Moroswar, et sepelierunt in cimiterio s. Ioannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in eadem prouincia aliud monasterium illis temporibus non erat. monachis autem ipsius loci eiusdem urbis tercia pars deseruiebat, quos Chanadinus non repulit, sed in eodem statu in quo inuenti sunt, manere permisit. quo facto Chanadinus assumens abbatem dicti monasterii cum aliquibus monasterii fratribus

... in honorem beati Georgii martiris monasterium edificauit, introducens illuc memoratos Grecos monachos de monasterio beati Ioannis Baptiste una cum abbate.»

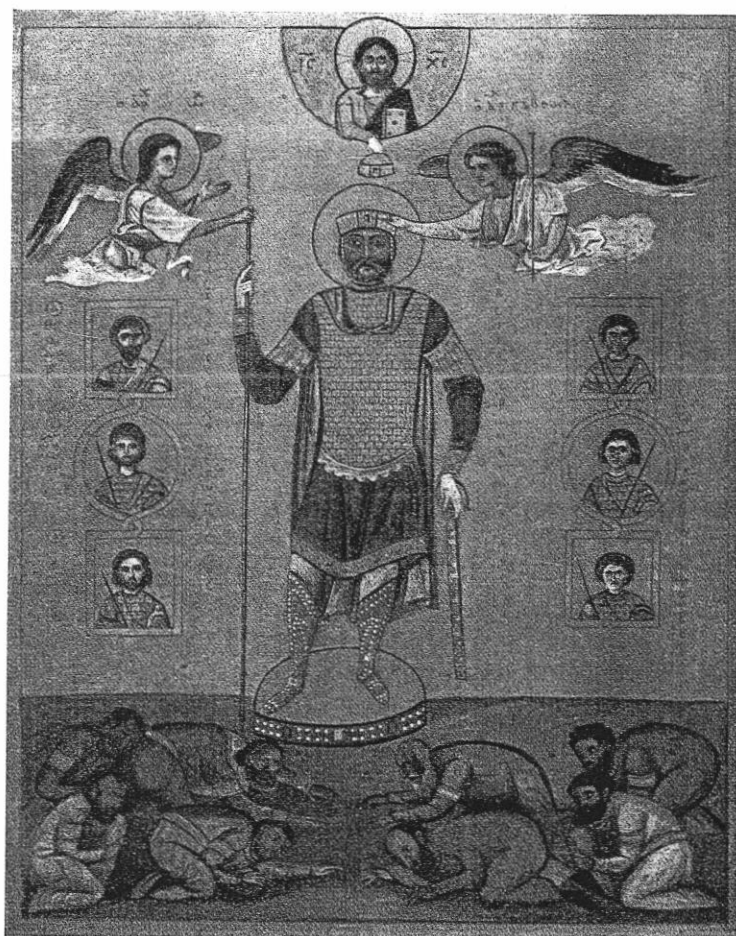
² Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899. 44. l. — Ugyanígy újabban Karácsonyi J.: Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete, Bp. 1925. 72. l.

³ Fehér: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten, Pécs, 1945—1956.

⁴ Deér: A magyar törzsszervezet és a patrimoniális királyság külpolitikája, Kaposvár, 1928. 47. l.

⁵ Hóman (—Szekfü): Magyar történet I. 178—179. l. — V. ö. Hóman B., Turul 30 (1912) 111—113. = Magyar középkor, Bg. 1938. 105—107. l.

kodása elején (1002-ben, illetve 1003-ban) történt s hogy az kapcsolatban volt a magyar királynak II. Basileios bizánci császár szövetségében Sámuel bolgár cár elleni harcaival, akinek Ajtony állítólag szövetségese lett volna. Fehér Géza e feltevésének megfelelően a Gellért-legenda fent közölt szöve-

Bolgarölő Vazul (II. Basileios Bulgaroktonos) császár.

gét úgy igyekszik magyarázni, hogy Ajtony a bolgár Vidinben keresztelkedett meg s hogy «Maros városában, székhelyén Keresztelő Szent János tiszteletére monostort építtetett «görög» = bolgár barátok számára»¹. E fel-

¹ Fehér : A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban, Századok 61—62 (1927—8) 10. l.

tevést Anonymusnak Ajtony családjára vonatkozó genealógiai megjegyzéseire alapítja s a Gellért-legenda ama szavait, hogy «acceptit autem potestatem a Graecis» anachronizmusnak minősíti, mert nem tudja elképzelni, hogy II. Basileios Szent Istvánnal is és Ajtonnyal is szövetségben állott volna.¹

Tény az, hogy Szent István II. Basileios bizánci császárral (976–1025) szövetségben állt. Tudjuk, hogy csapataival részt vett azokban a harcokban, amelyeket a császár Samuel bolgár cár ellen vívott,² akinek halála után (1014) csakhamar egész Bulgária bizánci uralom alá került (1019).³ Szent István e beavatkozásának tőlünk ismert epizódja minden jel szerint 1004-ben történt.⁴ Viszont a kérdés legújabb kutatója az összes érvek gondos mérlegelése után a csanádi püspökség alapítását 1030-ra, Ajtonynak azt megelőző legyőzését pedig a II. Basileios halála utáni időre, 1028 tájára teszi.⁵ Ez a nagy időköz és a bizánci császár közbejött halála nézetünk szerint nemcsak kiküszöböli a felmerült nehézségeket, hanem teljesen kielégítő magyarázatot nyújt Szent István, a bizánci császár és Ajtony viszonyára vonatkozólag. Mi a következőképpen látjuk az események összefüggését. A bizánci csapatok 1002-ben nyolc havi ostrom után II. Basileios császár személyes vezetésével elfoglalták Vidint.⁶ Ilyen módon a bizánci uralom elérte Ajtony területének déli határát, s ez az esemény készíthette Ajtonyt arra, hogy megjelenjék a császár előtt. Hogy területét, amely — ne feledjük el — a magyar honfoglalás előtt a bolgár birodalomhoz tartozott, a bizánci császár esetleges további északi előnyomulása ellen biztosítsa és hatalmát megtartsa, meghódolt előtte, s minthogy, a barbár fejedelmekkel való politikai egyezség megkötése rendszeren együtt járt a keresztény hitre való áttéréssel, egyszersmind meg is keresztelkedett Vidinben s alighanem ő is abban a kitüntetésben részesült, hogy a bizánci császár emelte ki a keresztelő medencéből. Ajtony e meghódolása, aki nyilván teljhatalmú úr volt a saját területén, nem befolyásolhatta Szent István magatartását, aki körülbelül ugyanabban az időben kötött Bizánccal szövetséget. Amikor aztán később 1028 táján Ajtony szembeszállt a királlyal és a marosi só-

¹ Fehér feltevésének bizonyítása közben többek között azt írja: «Wir legen den Nachdruck vielmehr darauf, dass es ganz unverständlich wäre, warum Basileios II. seinen Schutzbefohlenen im Jahre 1028 ... im Stich gelassen hätte ...» (id. m. 149. l.) nem gondolva meg, hogy II. Basileios akkor már három éve halott volt.

² H. Bresslau: *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 592.: «Stephanus rex Pannoniorum, ex pagano christicola factus, vere fidei imitator erat Deoque devotus. Orta vero bellorum tempestate, que a barbaris infertur imperatori Constantinopolitane urbis, rex Constantinopolitanus eundem Stephanum ad bellandum

barbariem sibi adscivit, cuius aminiculo Cesarium sibi infestam vi debellavit ...»

³ V. ö. V. N. Zlatarski: *История на българската държава през сръдните векове* I. 2. Sofia, 1927. 704–743. l.

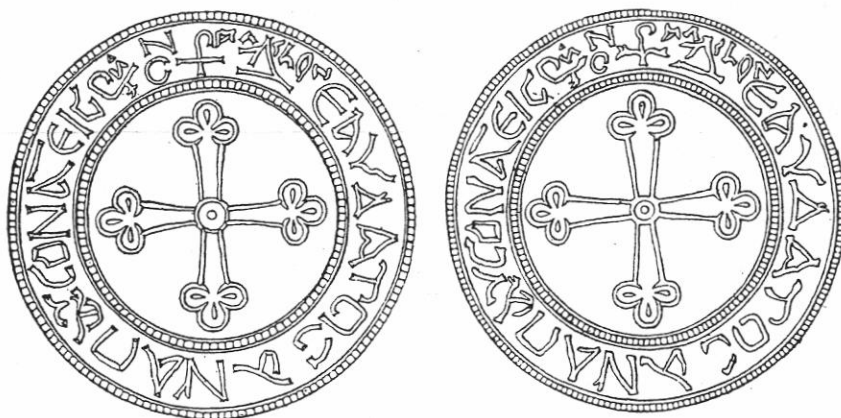
⁴ Fehér: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen* 152–154. l. Cesarie-t Skopje-vel azonosítja. Ezt a várost pedig 1004-ben foglalták el Basileios hadai; I. V. N. Zlatarski: id. m. 725. l.

⁵ Juhász K.: *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030–1242)*, Makó, 1930. 38., 46. l. — V. ö. Horváth J.: *Szent István diplomáciája*, Bp. 1937. 58. l.

⁶ Skylitzes—Kedrenos, ed. Bonn. 454–455. — V. ö. Zlatarski: id. m. 710., 721., 723. l., aki ezt az eseményt 1003-ra teszi.

szállítást megakadályozta, Szent István ellene küldte Csanádot és leverte őt.

A mai Csanád helyén, a régi Marosvárott az Ajtony által alapított Keresztelő Szent János-monostorban tehát Szent István korában görög szerzeteseket találunk. Az egykori görög templom alapjait és az előtte levő keresztelő medencét 1868-ban fel is tárták.¹ A Gellért-legendából még azt is tudjuk, hogy mi történt Ajtony leverése után a görög szerzetesekkel. Miután Szent Gellért megérkezett székhelyére, «onnan megindulván Maros városába menének, ahol görög barátok valának, kik az isteni tiszteletet az ő szertartásuk és szokásuk szerint gyakorolják vala. A püspök osztán tanácsot tartván Csanád ispánnal, azon görög apátot a barátokkal együtt átvivé Oroszlánosra, az ő monostorukat pedig Csanád a püspöknek és a

A nagyszentmiklói kincs görög feliratos csészéi.

barátoknak adá át...».² Hogy az oroszlánosi monostorban, amely a Marostól délre feküdt, meddig laktak görög szerzetesek, azt nem tudjuk, Juhász szerint valószínű, hogy a XIII. század első felében a monostor a bencések kezébe került.³

Hogy az idősebb Gyula és Ajtony politikai megfontolásokból fakadó bizánci orientációja és az azt nyomon kísérő görög térítési kísérletek milyen hatással voltak a Tisza és Maros vidékének népére, azt ma már adatok

¹ Juhász: id. m. 63. l.; v. ö. Henszlmann I., *Archaeologiai Közlemények* 8 (1871) 1–34; Ortvay T., u. o. 10 (1876) 1–23.

² Szabó K. id. ford. 68. l. — A latin szöveg (11. fej. Endlicher 219. l.) a következő: «inde proficiscentes uenerunt in urbem Morisenam, ubi erant monachi Greci, qui diuina secundum ritum et consuetudinem suam celebrabant. episcopus autem inito consilio cum comite Chanadino eundem grecum abbatem cum mo-

nachis suis transtulit in Orozlanos, monasterium uero ipsorum episcopo cum fratribus suis assignauit...»

³ C. Juhász: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster, 1927. 66. l. — Ami a helynevet illeti, a Juhász közölte oklevelek közül csak az 1437-esben fordul elő *Oroslamus*, míg az 1247. és 1451. évről keletkezettekben *n*-nel van írva. Ezért tartottam meg az *Oroszlános* írásmódot.

hiányában nem tudjuk megállapítani.¹ Annyi azonban bizonyos, hogy Gyula konstantinápolyi megtérésének és Hierotheos püspök missziós tevékenységének számai egészen Szent István udvaráig vezetnek. Gyula leánya volt Sarolt, Géza fejedelem felesége, Szent István édesanyja, akit minden valószínűség szerint még Hierotheos püspök keresztelt meg, s akiről querfurti Bruno azt írja: «qua duce erat christianitas coepta».² Így aztán az sem lehet véletlen, hogy az első magyar király a keresztségben azt a nevet kapta, amelyet egykor anyai nagyatyja, a konstantinápolyi udvarban megkeresztelt Gyula-István viselt.

Magyarország területének Tiszán-túli részén, amely már a honfoglalást megelőző századokban is a bizánci érdekszférába tartozott, Szent István korában is feltűnnek tehát a görög egyház hatásának nyomai. Más volt a helyzet a Dunántúlon, ahol a helyi és történeti hagyományok is Róma felé mutattak. Szent István népét a római egyház kebelébe vezetvén, a magyarságot a nyugati népek művelődési közösségébe kapcsolta be, de az akkori világgazdasági helyzet és Magyarország földrajzi elhelyezkedése következtében Bizánccal szemben sem zárkózhatott el.

A X. század második felében és a XI. század elején Bizánc kulturális hatásának hullámai Itálián keresztül az Alpeseiken túlra is átcsapnak. I. Ottó nyugat-római császárrá koronázása (962), majd II. Ottónak Theophanu görög hercegnővel kötött házassága (972), III. Ottónak VIII. Konstantinos császár egyik leányával való eljegyzése (1001) és az ezzel kapcsolatos «renovatio» gondolatának erős érvényesülése jelzik azokat a szálakat, amelyek Bizánctól nyugat felé vezetnek.³ Itália déli része ez időben még át van itatva a bizánci művelődéssel s a görög hatás egyházi téren is érvényesül. Dél-Itáliában nagyszámmal vannak görög bazilita-monostorok, s 1004-ben alapítja Neilos a Róma melletti grotta-ferratai görög bazilita-monostort. Az egyházi szakadás akkor még csak a politikai küzdelmekben vetette előre árnyékát, de a hitegység legalább is a gyakorlatban még fennállott.⁴

Az Itália földjén keresztül az Alpeseiken is átcsapó bizánci áramlat a

¹ Természetesen e tekintetben még sokat várhatunk az archeológiai leletektől. Thallóczy értesülése szerint (id. h. 206. l.) «... leletek is bizonyítják a görög kereszténység emlékeit azon a marosmenti vidéken». Érdekes, hogy Csanádtól délre Nagy-Szent-Miklóson a híres «Attila-kincs» darabjai közt két aranycsésze került elő, amelyek feliratát legújabbban I. Gošev a következőképpen olvassa: «Δα[=δία] ὁδ[ος] ἀπὸ αὐτῶν Κ[ωνσταντίνου] αὐτῶν» (V Congresso Internazionale di Studi Bizantini. Sante delle comunicazioni, Roma, 1936. 38—39. l.). Megállapításai szerint e szöveg egy, a régi bizánci akoluthiákban gyakran előforduló vízszentelési formulának felel meg.

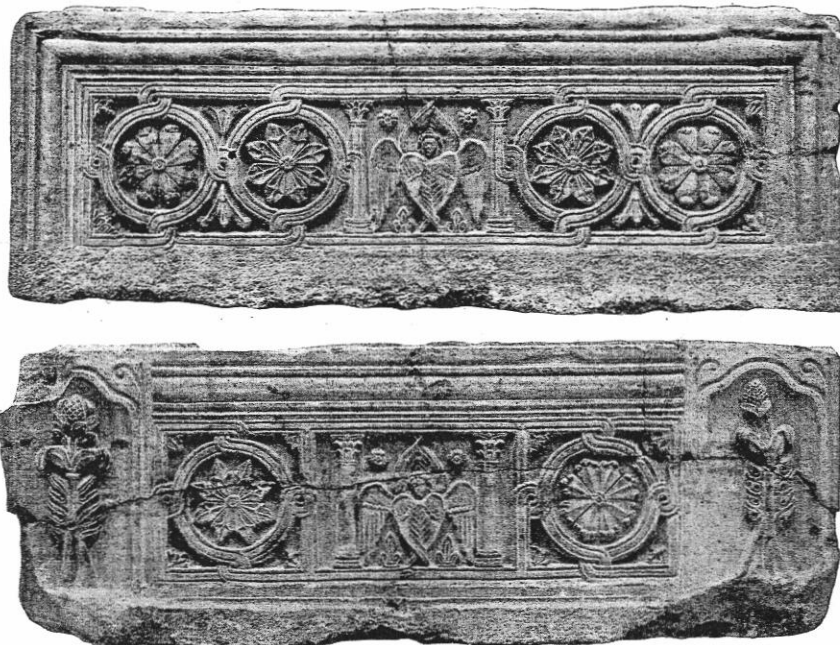
² Saroltról, Szent István anyjáról l. Scriptores rerum Hungaricarum I. 69., 291., 312. l. — Querfurti Bruno nyilatkozata: Vita S. Adal-

berti episcopi, MGH. SS. IV. 607. — Sarolt szerepéről a magyarság megtérésében Frankl (Fraknoi) V.: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története, Pest, 1861. 309., 318—319. l.

³ P. E. Schramm: Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen, Historische Zeitschrift 129 (1924) 424—475.; Kaiser, Rom und Renovatio I—II. Leipzig 1929.

⁴ L. Bréhier: Le schisme oriental du XIe siècle, Paris, 1899.; W. Norden: Das Papsttum und Byzanz, Berlin, 1903.; A. Michel: Bestand eine Trennung der griechischen und römischen Kirche schon vor Kerullarios?, Historisches Jahrbuch 42 (1922) 1—11.; Humbert und Kerullarios I—II. Paderborn 1925—1930.

magyar földet sem kerülte ki. Szent István bizánci kapcsolataira vonatkozólag alig egy-két adat maradt ránk, úgy hogy a kép, amely ezek alapján megrajzolódik, hiányos és töredékes. Azt már említettük, hogy II. Basileios bizánci császárral szövetségben állt és csapatai részt vettek a bolgárok elleni harcokban. E szövetség hátterében a bizánci és nyugat-római császárság akkori politikájának egymás felé hajló vonala tűnik elő.¹ Bizonyára a bizánci szövetség tette lehetővé, hogy Szent István Konstantinápolyban „csudálatos mivű” templomot építtetett, amelyet gazdagon ellátott minden

Bizánci stílusú kőkoporsó Székesfehérvárról, amely talán Szent István király tetemeit rejtette magában.

szükségessel és ahol az istentisztelet a latin ritus szerint folyt.² De bizánci hatásokra bukkanunk a hazai földön is, ahol más idegenekkel együtt görögök is tartózkodtak.³ A budai templom építésénél Görögországból való kőfaragók dolgoztak.⁴ Úgy látszik, hogy Szent István korában hazánkban a

¹ Deér: id. m. 48. l.

² Legenda maior c. 11. (Florianus p. 19.); Hartvici vita c. 14. (u. o. 50.). — V. ö. Brehier: id. m. 20. l.; B. Leib: Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle, Paris, 1924. 82. l.; Michel: id. m. I. 19. l.

³ Scriptores rerum Hungaricarum I. 303. l.;

v. ö. Schünemann, Ungarische Jahrbücher 4 (1924) 109.

⁴ Scriptores I. 317. l. — Úgy látszik, ez akkoriban nem volt egyedülálló eset. A vestfáliai Paderbornban ugyanabban az időben (1017-ben) ugyancsak görög mesteremberek építik fel a Szent Bartholomaeus-templomot. L. K. Trypanes, 'Ελληνικά 9 (1936) 171—172.

bizánci művészet befolyása erősen érvényesült. Emellett szól a Szent István-féle székesegyházak töredékes köveinek vallomása, és ezt bizonyítja több egykorú emlék, így pl. az a kőkoporsó is, amelyben állítólag a szent király hamvai nyugodtak.¹ De arra is vannak bizonyítékaink, hogy a Szent István-kori Magyarországon a görög nyelv ismerete sem hiányzott. A velencei származású Szent Gellért püspökről ismeretes, hogy tudott görögül, műveiben görög szavakat használt és érdeklődést tanúsított a görög viszonyok iránt.² Tudjuk, hogy a XI. században a pannonthalmi apátság könyvtárában volt egy „Psalterium Graecum”.³ A zágrábi egyetemi könyvtár kéziratai közt ránk maradtak magyarországi eredetű liturgikus munkák s ezek között van a vízkereszt-i vízszentelés szertartása, amely nem más, mint a bizánci görög szertartási formula fordítása („ut mos est Graecorum”).⁴ Egy századdal későbbi időre utal, de mégis jellemző a hazai viszonyokra az a tény, hogy Johannes Damaskenos és Maximos görög egyházatyák egyik legkorábbi latin fordítása Pannonhalma számára készült és pedig egy olyan görög kéziratból, amely a pásztói bencés apátság birtokában volt. Nagyon valószínű, hogy a fordító, egy bizonyos Cerbanus, bazilita szerzetes volt.⁵

A bizánci hatás e töredékes nyomait kiegészíti az a tény, hogy Szent Istvánnak ránk maradt egy görög oklevele, amely a veszprémvölgyi apácamonostor létezéséről tanuskodik.⁶ Ez az oklevél két példányban maradt ránk: az egyik az ú. n. országos levéltári példány (OP), a másik a nemzeti múzeumi (MP), amely utóbbi azonban jelenleg szintén az Országos Levéltár-ban van. A kutatások kiderítették, hogy az OP nem egyéb, mint az MP szövegének hanyag és felületes másolata,⁷ egy 1290—1295 közt készült hamisítvány.⁸ Szent István oklevele azonban nem eredetiben, hanem csak Kálmán király 1109. évi átírásában maradt ránk. Bár felmerült olyan vélemény is, hogy a Kálmán-féle átírás az eredetinek interpolált átdolgozása,⁹ az újabb kutatások minden kétséget eloszlattak e tekintetben, s így az 1109. évi átírásban Szent István oklevelének eredeti szövegét és hiteles másolatát kell látnunk.¹⁰ Az MP azonban nemcsak Szent

¹ Varju. E.: Szent István koporsója, Magyar Művészet 6 (1930) 372—379. — Szent István és általában az Árpádok kora bizánci művészeti hatásainak feldolgozása még nagy tartozása a hazai tudománynak.

² Karácsonyi J.: Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete, Bp. 1925. 62., 108. l.

³ Századok 35 (1901) 1037.

⁴ Zalán M.: Magyar Könyvszemle 34 (1927) 327—329.

⁵ Zalán M.: Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kézirat-táraiban, Pannonthalmi Szemle 1 (1926) 42—62. — Tanítványom, Szigeti L. Remig premontrai kanonok készülő doktori értekezésében arra az eredményre jutott, hogy Cerbanus műve Johannes Damaskenos legelső nyugati latin fordítása.

⁶ Az ide vonatkozó irodalmat l. a követ-

kező munkákban: Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923. 1.; Magyar oklevéltan, Bp. 1930. 40—41. l.; Moravcsik: id. m. 177. l.

⁷ Gyomlay Gy.: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVII. 8.), Bp. 1901.

⁸ Hóman B.: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége, Turul 29 (1911) 123—134., 167—174.

⁹ Czebe Gy.: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 3.), Bp. 1916.

¹⁰ Hóman B.: Szent István görög oklevele, Századok 51 (1917) 99—136., 225—242.; Darkó J.: A veszprémi apácamonostor alapító-levelének 1109-i másolatáról, Egyetemes Philológiai Közlöny 41 (1917) 257—252., 336—351.

István oklevelét tartalmazza, hanem a görög szöveg után adja Kálmán király 1109-ben kelt latin nyelvű renovatio-ját is, amelyből kiderül, hogy a megújítás oka az volt, hogy az eredetit, amely tekerccsalakú volt és Szent István pecsétjével volt lezárva, pereskedés — minden jel szerint birtokper — kapcsán fel kellett nyitni. Kálmán király a veszprémi püspök hozzájárulásával Simon pécsi püspököt bízta meg az ügy kivizsgálásával, aki a királynak jelentést tett. Ez a Simon pécsi püspök minden valószínűség szerint azonos azzal a személlyel, aki 1108-ban a magyar király megbízottjaként aláírta az I. Alexios és Boemund között létrejött béke okmányát.¹ Nyilván görög nyelvtudása predesztinálta őt arra a feladatra, hogy a Szent István-féle görög nyelvű oklevelet elolvassa, az ügyet kivizsgálja és az oklevelet újra átírja, mellékelve hozzá a Kálmán-féle renovatiót, amely híven visszatükrözi azokat a változásokat, melyek egy század folyamán a veszprémvölgyi apáca-monostor birtokviszonyaiban beálltak.² A renovatio befejező részében még azt olvassuk, hogy a régi kiváltság-levél a monostor alapítója nyelvének megfelelőleg volt görögül írva.³

A Szent István-féle oklevél három részre oszlik. Az első rész arról tudósít, hogy Szent István Veszprémben az Istenanya tiszteletére monostort létesített: † Ἐν ὀνόματι τοῦ Π(α)τρ(ὸ)ς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πν(εύ)ματος. Ἐντέλλομαι ἐγὼ Στέφανος χριστιανὸς ὁ καὶ κράλ(ης) πάσης Οὐγγρίας ποιῶντα καὶ διοικοῦντα καὶ καταστένοντα τὸ μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας Θε(εο)ῦ του τοῦ μ(η)τροπολίτου τὸ εἰς τὸ Βεσπρέμ καὶ ἐν αὐτῷ ἀθροίσας πλῆθος

Bizánci szenteltvíztartó Beszterecről
(Szabolcs megye).

¹ Anna Komnene, ed. Reifferscheid II. 221. . . . ἀποκριτάριοι παρὰ τοῦ κράτη καὶ συμπενθήρου τῆς βασιλείας, Ζουπάνος ὁ Πέρης καὶ Σίμων... V. ö. Hóman, Századok, id. h. 106.; Jakubovich E., Magyar Nyelv 20 (1924) 130—132.

² Hóman, Századok id. h. 229—230.; Darkó, id. h. 270., 346.

³ Czebe: id. m. 19. l.: «Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii graece scriptum...»

μοναζουσῶν ὑπὲρ τῆς ἐμῆς ψυχικῆς σωτηρίας ἅμα συμβίου καὶ τοῖς τέκνοις μου καὶ τῆς Παννονίας ἀπάσης καὶ δίδωμι...¹ Azaz: «Az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében. Rendelem én, István, a keresztény, aki is egész Magyarország királya, létesítve, szervezve és berendezve a szentséges Istenanya veszprémi érseki monostorát, benne összegyűjtve apácák seregét a magam s egyszersmind hitvesem, gyermekeim és egész Pannónia lelki üdvösségéért és adok...»² A második rész felsorolja a monostornak adott adományokat, a harmadik pedig a kiváltságokat. Befejezi az egészet a monostor javait eltulajdonítókat sújtó átok.

A magyar történetírás egyik régóta vitatott problémája, hogy miért, milyen célból és milyen motivumok hatása alatt szervezte Szent István a veszprémi apáca-monostort, kik voltak annak a lakói? Minthogy e kérdésekre vonatkozólag semmiféle forrás sem nyújt közvetlen felvilágosítást, csak feltevésekre vagyunk utalva.

Karácsonyi János azt igyekezett bizonyítani, hogy a monostor Gizella királyné alapítványa volt s hogy annak lakói a királynéhez közel álló német apácák voltak.³ Karácsonyi nézetéhez csatlakozik Hóman Bálint is.⁴ Ezzel a feltevessel szemben természetesen felmerül az a kérdés, hogy miért írták akkor görögül az oklevelet? Karácsonyi és nyomán Hóman e tény azzal indokolják, hogy véletlenül éppen egy görög, vagy görögül tudó pap volt a királyi udvarban, aki értett oklevelek kiállításához.⁵ Ez a felfogás azonban egyrészt mellőzi azt a tényt, hogy a Kálmán-féle renovatio szerint a régi, Szent István-féle kiváltságlevél «a monostor alapítója nyelvének megfelelőleg» volt görögül írva,⁶ másrészt nem számol azzal az ellentmondással, amely szerint Szent István állítólagos bajor apácák számára egy görög pappal teljesen a bizánci egyház szellemében írt oklevelet állíttatott volna ki.

Simon pécsi püspök, aki Kálmán király megbízásából 1109-ben alapos helyszíni vizsgálatot végzett, bizonyára hiteles értesüléseket kapott a veszprémvölgyi apáctól, akik tudatában egy század leforgása után még ismeretesek lehettek az alapítás közelebbi körülményei. Ami pedig magát az oklevelet illeti, ma már nem kétséges, hogy ez az elszigetelten álló diplomatikai emlék, amelynek a hazai okleveles gyakorlatban sem elődjét, sem utódját nem ismerjük, amely más talajból nőtt ki, mint a Szent István korabeli latin nyelvű oklevelek, nemcsak nyelve, frazeológiája és termino-

¹ Az eredeti helyesírási hibáit kijavítottam, de a rövidítéseket megjelöltem.

² A fordításban igyekeztem az eredeti minden árnyalatát megőrizni. Az utolsó mondat az eredetiben szóról-szóra így hangzik: «... az én lelki üdvösségemért hitvesemmel és gyermekeimmel és egész Pannóniával egyetemben...». A ἅμα-nak genitivusszal és dativusszal való egyidejű használatára nagyszerű párhuzam Konstantinos Porphyrogennetos: De cerim. ed. Bonn. 287. 9.

³ Karácsonyi J.: Szent István király

élete, Bp. 1904. 39–40. l.

⁴ Hóman: id. h. 234. és Hóman (—Szekfü): Magyar történet I². 198. l.

⁵ Hóman: id. h. 232. l.

⁶ Hóman id. h. 232–233. l. feltételezi, hogy a latin oklevél e megjegyzése «a XII. századi oklevélírónak, Simon püspöknek, vagy az ő egyik papjának, jóhiszemű ötlete. A XII. században egészen szokatlan görög szövegnek más magyarázatát nem tudván adni, feltették s bizonyára hitték is, hogy az alapító nyelve volt görög».

lógiaja, hanem egész szelleme révén csakis az akkori görög művelődés légköréből magyarázható meg. Az oklevél a fejlett bizánci kancellária termékeivel semmiféle rokonságban sem áll. Nyelve erősen vulgáris, de minden sajátága igazolható az akkori magánoklevelek nyelvhasználatára alapján s frazeológiája a bizánci egyházi terminológia ismeretét tükrözi vissza. Ebből azonban arra következtetni, hogy oklevelekben való jártasság sem kellett annak megírásához, nem lehet. Oklevelünk nem is a bizánci monostori alapítólevelekkel (τυπικά) rokon, hanem a magánszemélyek részéről kiállított adománylevelekkel.¹ Ezek alapján a monostort görög rítusának kell tartanunk és alapítását csakis a bizánci egyházzal való kapcsolatok révén tudjuk megérteni.

Czebe Gyula — bár feltételezi, hogy a monostor jellege magyar volt — arra gondol, hogy az első apácák görögök és pedig dél-itáliai bazilita szerzetesnők voltak, s hogy az «auctor monasterii» maga is egy, Gizella királyné környezetében tartózkodó görög apáca lehetett.² Bár e feltevést az akkori politikai viszonyokat és a bazilita rend Itáliában való elterjedtségét tekintve nem tartjuk lehetetlennek, mégis azt hisszük, hogy az alapítónak (auctor — κτήτωρ) a királyi család tagjai közül kellett kikerülnie. Legalább is erre látszik vallani az a különös gondoskodás, amelyben Szent István a monostort részesítette.

Ezen a nyomon halad Fehér Géza legújabb elmélete. A bizánci Ioannes Skylitzes krónikájának a XII. századi Michael dévoli püspöktől származó pótlásai között azt olvassuk, hogy Gavril-Radomirnak, aki atyja, Sámuel bolgár cár halála után 1014–1015 közt alig egy évig uralkodott, első felesége «Magyarország királyának leánya» volt, de ezt később terhes állapotban elűzte s feleségül vette a Larissában foglyul ejtett csodaszép Irénét. Magyar származású feleségétől született Delean Péter, aki az 1040. évi bolgár felkelés hőse lett. Fehér Géza ezekből az adatokból azt következteti, hogy Gavril-Radomir első felesége Géza magyar fejedelem leánya volt, hogy e házasság 1001 és 1005 közt jött létre, hogy a hercegnő elűzetése után világra hozott fiával, Delean Péterrel együtt Magyarországra, Szent István udvarába jött, és hogy az ő számára alapította Szent István a veszprémi apácamonostort, amelynek falai közt fia bolgár nevelésben részesült.³

Ha Fehér elmélete chronológiai szempontból nem is ütközik akadályokba, arra vonatkozólag, hogy az elűzött magyar királyleány és fia Szent István

¹ A legtöbbet köszönhetünk e téren Czebe kutatásainak, aki id. m.-jában az oklevelet rendkívül beható nyelvi és frazeológiai vizsgálat tárgyává tette. Bár egyoldalúan csak a déli-itáliai anyagot vette tekintetbe, saját elmélete ellenére bebizonyította azt, hogy az oklevél nyelvi párhuzamait általában a bizánci periferiákon írott vulgáris oklevelek körében kell keresni. Keleti oklevelek egyes párhuzamaira Darkó mutatott rá id. m.-ben. Ezúttal csak röviden utalok arra, hogy sok érdekes nyelvi és terminológiai párhuzamot nyújtanak oklevelünkhöz a Trapezunt melletti Vazelon-monostor XIII–XV. századi népies, főleg adományozásokra vonatkozó oklevelei (F. I.

Uspenskiy—V. N. Benešević: *Вазелонские акты*, Leningrad, 1927.). — Ami az egyházi terminológiát illeti, l. Krajnyák G.: Szent István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai, *Századok* 59–60 (1925–1926) 498–507. l.

² Czebe: id. m. III–II. l. — Hasonló a felfogása Darkónak, aki az auctor monasterii-ben a monostor szervezőjét látja. Ez utóbbi szerinte nem lehetett más, mint az első apátnő (id. m. 348. l.).

³ Fehér G.: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban, *Századok* 61–62 (1927–1928) 1–20.

udvarába került volna, semmi adatunk sincs.¹ A Kálmán-féle oklevél «iuxta linguam auctoris monasterii» kifejezése azonban semmiképpen sem vonatkoztatható a magyar királyleányra, még ha házasságakor be is lépett a bolgár egyház kötelékébe. E mellett szinte elképzelhetetlen, hogy ha Szent István nővére számára rendezte volna be a monostort, miért nem emlékezett meg róla felesége és gyermekei mellett?

Sokkal nagyobb valószínűsége van Melich János feltevésének, aki ama nézetének adott kifejezést, hogy a veszprémi apácamonostort Géza fejedelem felesége, Sarolt alapította, aki mint a Konstantinápolyban megkeresztelkedett Gyula leánya, már kereszténynek született. Szent István azután bőkezűen megajándékozta a monostort, amelynek oklevele «épp Sarolt kereszténysége miatt görögnyelvű».² E feltevés szerint a monostor alapítása még a X. századba nyúlva vissza s abban a Hierotheos-féle keletmagyarországi misszió hatásának nyugatra, Pannoniába, Szent István udvarába vezető nyomait kellene látnunk. De ha a «iuxta linguam auctoris monasterii» kifejezést némi erőszakkal lehetne is úgy értelmezni, hogy az Sarolt egyházi nyelvére céloz, nézetünk szerint nehezen érthető az a tény, hogy Szent István oklevelében éppen az alapítót, édesanyját nem említi, holott feleségéről és gyermekeiről megemlékezik. Ez a körülmény inkább amellett szól, hogy a monostor alapítója Szent István legszűkebb családi körében, felesége és gyermekei közt keresendő.

Horvát István utalván a Margit-legenda ama tudósítására, hogy Szent Imre felesége bizánci hercegnő volt, azt a gondolatot vetette fel, «nem-e a' Görög Hertzeg Asszony kedvéért állíttatott-e a' Veszprém Völgyi Görög Apátza Monostor?».³ Minthogy az újabb kutatók ezt a lehetőséget teljesen figyelmen kívül hagyták vagy «phantastikum»-nak minősítették,⁴ részletesebben kell e feltevessel foglalkoznunk.

¹ Deér Józsefnek ama megjegyzését, hogy Fehér elmélete leküzdhetetlen chronológiai nehézségekbe ütközik (Századok 61—62. 1927—1928. 334. l.), nem oszthatjuk. A Skylitzes-féle pótlások szövegéből ugyanis semmiképpen sem következik, hogy «Gábril-Radomir nejének eltaszítása nem sokkal Larissa elfoglalása előtt történt, mielőtt a cári az ott foglyul ejtett Irénét feleségül vette volna». Zlatarski szerint Larissa elfoglalása és így Iréné fogságba esése is 983-ra esett, de ebből még nem következik, hogy a házasság rögtön utána történt. Az a körülmény, hogy a görög szöveg azt írja, hogy Gavril-Radomir feleségét «még Sámuel életében» üzte el, arra vall, hogy az Sámuel halála idejétől (1014) nem eshetett messzire. Minthogy pedig Gavril-Radomirnak (†1015) második nejétől hét gyermeke született (l. Zlatarski: История II. 863. é.), a magyar hercegnő elűzésének 1007 előtt kellett történnie. Így tehát Gavril-Radomir első házasságának időpontjáról csak annyit mondhatunk, hogy az 983—1007 közt történhetett. 1001 tájára teszi ezt az

eseményt Zlatarski; l. История II. 709—710. l. és Wer war Peter Déljan?, Annales Academiae Scientiarum Fennicae 27 (1927) 354—363. Ő azonban azon az alapon, hogy Géza még nem volt «király», Gavril-Radomir első nejét Szent István leányának tartja. E feltevés chronológiai szempontból lehetetlen, mert Szent István 996-ban házasodott meg s így leányának legkorábban 1010 táján születethetett fia. Ilyen későre pedig a fent kifejtettek alapján nem tehetjük a házasságot. Hóman 984-re teszi a magyar hercegnő elűzését; l. Hóman (—Szekfü): Magyar történet I. 170. l.

² Melich: A honfoglaláskori Magyarország, Bp. 1925—29. 39. l.

³ Horvát I.: Boldog Asszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkotó Görög Oklevele Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával, Tudományos Gyűjtemény 1834. I. 84—106. l.

⁴ Czebe: id. m. 110. l.

A Margit-legendában Szent Margit elmélkedéseinek leírása közben a következőket olvassuk: «Es meg gondolya vala zent jmreh [er]herchegnek es ev eletyt. es ev zentseges [t]zvsesseget. kynek mykoron volna nemesseges jegese. gevrek chazarnak leyanya istentevl neky meg jelentetek. es az ev jegeseuel zeppelevtelen meg tartak az tyztasagnak zuzesseget. ev electeknek mynden napiban. mykeppen az ev jegese. zent jmrehnek alala vtan meg byzonehta».¹ Amint ismeretes, a magyar Margit-legenda főforrása a XIII. századi Johannes Vercellensis legendája volt. Azt is tudjuk, hogy Johannes Vercellensis az 1254–55. és 1273. években Pesten járt s legendáját személyes tapasztalatok és az első szenttéavatási bizottság jegyzőkönyvének felhasználásával írta. Sajnos, munkájának eredeti latin szövege nem maradt ránk s azt csak Jorg Valder német fordításából ismerjük, amely azonban az eredetinek csak kivonatos átdolgozása.² Ez utóbbiban az idézett hely így hangzik: «Sanct Heinrich sein sun. der dez römischen Keyzers tochter zu der E het vnd pede heilich lebten. vnd vnuerserte kewschait hiltent vntz in ir end. alz sich daz nach dem abgang dez seligen sponsen vnd gemahel in warer kuntschaft gefunden hat».³ A két egymástól független változat egybehangzó tudósítása kétségtelenül bizonyítja, hogy az Imre jegyeseinek származására vonatkozó megjegyzés már Johannes Vercellensis eredeti szövegében megvolt. Minthogy pedig a német átdolgozás «römischer Kaiser»-je a latin «imperator Romanorum» (= βασιλεὺς Ῥωμαίων)-jának a fordítása, a magyar és német szöveg tanúsága egyaránt arra vall, hogy Imre jegyese már a Johannes Vercellensis-féle latin szövegben is a bizánci császár leányaként szerepelt. De Szent Imre feleségének személyére vonatkozólag még két más tudósítást is ismerünk. Egy horvát forrás szerint III. Kresimir horvát király leányát vette volna feleségül,⁴ egy lengyel évkönyv szerint pedig II. Miesko lengyel király leánya lett volna a felesége.⁵ Mindezek a tudósítások azonban nagyon késői külföldi hagyományon alapulnak. A Szent Imre-legenda csak ennyit mond Imre házasságáról:

¹ Nyelvméltár VIII. 16. l. — V. ö. Boldog Margit legendája. A XVI. századi szöveget mai nyelvre átírta és tájékoztatóval ellátta Baros Gyula (A Napkelet könyvtára 22.), Bp. 1927. 48. l.

² Lovas E.: B. Margit történetének részletes forráskritikája, A pannonthalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1915–1916-i tanévre, Pannonthalma, 1916. 203–346. l.

³ Horváth C.: Johannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XX. 8.) Bp. 1908. 19. l. — A Ranzanus-féle legendában a bennünket érdeklő rész hiányzik. Itt csak azt olvassuk: «Legebat quam saepissime vitas maiorum suorum... Qualis fuit vita beati Stephani, beati filii sui Emerici...» (Florianus: Historiae hungaricae fontes domestici IV. p. 216.) — Guarinus-nál Szent Imre említését nem találtam meg (Knauz K.: A nápolyi Margit-legenda, Esztergom, 1868.). — Dolgoza-

tom már ki volt szedve, amidőn kezembe került a Margit-legenda legújabbban felfedezett és legősibbnak tartott latin szövege. Ebben a bennünket érdeklő hely így hangzik: ... beati henrici filii eiusdem sancti Stephani regis sanctissimam virginitatem, qui cum haberet sponsam nobilissimam utpote filiam imperatoris romanorum... (P. Böle Kornél M. O. P.: Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. A Szent István Akadémia hittudomány-bölcséleti osztályának felolvasásai III. 1. Bp. 1937. 21. l.)

⁴ Wertner M.: Az Árpádok családi története, Nagy-Becskerek, 1892. 59–61. — V. ö. Erdélyi L.: Szent Imre és kora, Bp. 1930. 18. l.

⁵ Karácsonyi J.: Vélemény Szent Imre herceg nejről, Századok 36 (1902) 105–111. — Az idevonatkozó forrást közli A. F. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae I. (Bp. 1937.) 197.

«Amikor pedig atyjának rendelkezése folytán egy nemes, azaz királyi családból származó szűzet Szent Imre számára eljegyeztek és feleségül adtak neki...»¹ Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a Margit-legenda tudósítása végeredményképpen a szentté avatási jegyzőkönyvre, illetve Margit társainak vallomásaiba megy vissza, akkor — teljesen objektív szempontból nézve a kérdést — a XIII. századi hazai hagyományt hitelesebbnek kell tartanunk, mint a későbbi külföldi tudósításokat.² De van még egy más nyom is, amely Szent Imre feleségének bizánci eredete mellett szólhat. Az 1109—1116 közt keletkezett Szent Imre-legenda szerzője, — akit kutatóink egy Fulke nevű hospesszel azonosítanak,³ — elbeszéli, hogy amidőn Álmos herceggel Konstantinápolyban tartózkodott, — ami 1109 táján történhetett — egy caesareai kanonok elbeszélte neki, hogy mit olvasott Szent Eusebius történetében. E szerint Szent Eusebius a palesztinai Caesarea érseke, Szent Imre halála órájában látta, amint Szent Imrének, Szent István első pannóniai király fiának lelkét az angyalok az égbe vitték.⁴ Kétségtelen, hogy ez az elbeszélés ismert legendai motivumokon kívül anachronizmust is tartalmaz, — a kaisareiai Eusebios a Kr. u. IV. században élt, — de nézetünk szerint ama történeti magját még sem lehet elvitatni, hogy Konstantinápolyban az egyházi köröket foglalkoztatta Szent Imre alakja s hogy róla Bizáncban legendás elbeszélések keletkeztek. E legendák alakulását csak úgy érthetjük meg, ha Szent Imre alakja valami kapcsolat révén közelebbről érdekelte a görögöket. Ilyen lehetett rokonsága a bizánci császári családdal.⁵ Nézetünk szerint tehát ez a bizánci eredetű legenda szintén megerősíti a Margit-legenda ama tudósításának hitelét, hogy Imre felesége bizánci hercegnő volt. Hogy ki lehetett ez, arra vonatkozólag nincs pozitív adatunk, mert a XI. század első felének magyar eseményeiről a bizánci forrásokban alig esik szó, s Szent István személyéről és családjáról egyáltalán nem történik említés. Szent István kortársa, II. Basileios császár nőtlen volt, öccsének és uralkodótársának, a későbbi VIII. Konstantinosnak azonban három leánya volt: Eudokia, Zoe és Theodora. Ezek közül a legidősebb, Eudokia, aki himlőhelyes volt, korán monostorba vonult. Mint apácát említik az 1028. év eseményeivel kapcsolatban.⁶ A második,

¹ Erdélyi L.: Szent Imre legendája, Bp. 1930. 18. l. Az eredeti latin szöveg így hangzik: «Interea cum ex paterna dispositione uirgo nobilis, utpote orta de regali prosapia, beato Hemerico desponsata esset et adducta...» (6. fej. Florianus 134. l.)

² E tekintetben nézetem szerint helyesen ítélte már Horvát I.: id. h. — Hóman szintén kételkedve írja: «... ha hihetünk a kései horvát hagyománynak...», Hóman (—Szekfü): Magyar történet I² 242. — Karácsonyinak (id. h. 105—106. l.) a Margit-legenda forrásértékére vonatkozó megjegyzései nézetem szerint nem állnak meg.

³ Erdélyi L.: id. m. 45—46. l.; v. ö. Madzsar I.: Szent Imre herceg legendája,

Századok 65 (1931) 34—61. l.; l. 56. l.

⁴ 7. fej., Florianus 135—136. l. Erdélyi ford. 21—22. l. Álmos herceg bizánci tartózkodásáról l. Kinnamos, ed. Bonn. 9, 13—21.; Niketas Choniates, ed. Bonn. 24, 13.

⁵ A legendaalakulásban közvetítő szerepe lehetett talán a Szent István által Jeruzsálemben alapított monostornak is (Legenda minor c. 6., Legenda maior c. 11., Hartvici vita c. 14.), továbbá Szent László leányának, Piroskának, aki mint a trónörökös, II. Ioannes Komnenos felesége már 1105 tájától kezdve Konstantinápolyban tartózkodott.

⁶ Psellos, ed. Renauld I. 28.; Skylitzes, ed. Bonn. 485.; Zonaras ed. Bonn. III. 570.

Zoe, akinek születését kb. 980-ra tehetjük, 1028-ban ment férjhez III. Romanos császárhoz s miután még kétszer férjhez ment, 1050-ben mint IX. Konstantinos Monomachos neje fejezte be életét.¹ A legfiatalabb, Theodora, aki nem ment férjhez, 1028-ban a konstantinápolyi udvarban volt s bár 1032-ben nővére monostorba küldte, utóbb, 1042-ben Zoeval együtt, majd 1055/6-ban egyedül uralkodott.² E hercegnők tehát, akik közül az egyik 1001-ben III. Otto német-római császár jegyese volt,³ már koruknál fogva sem igen jöhetnek tekintetbe. De ha meggondoljuk, hogy a bizánci udvar a rangkülönbségekre milyen súlyt helyezett, egyébként sem látszik valószínűnek, hogy a fiatal magyar trón örököse az uralkodó császár leányát kapta volna feleségül. Így arra gondolhatunk, hogy a császári család valamelyik távolabbi tagja lehetett az a hercegnő, akivel Szent István fiát eljegyezte.⁴

Szent Imre születési évét az Érdy-kódex feljegyzése alapján az 1000. évre datálják.⁵ E szerint házassága — tekintetbe véve az akkor divatozó gyermekkori eljegyzéseket — legkorábban 1015 táján történhetett. Ha meggondoljuk, hogy II. Basileios császár Szent István segítségével 1018-ban fejezte be Bulgária meghódítását és hogy a Szerémség 1019. évi meghódítása után a bizánci birodalom és a magyar királyság a Dráva és Duna vonalán közvetlen szomszédságba került, akkor valószínűnek látszik, hogy a magyar trónörökösnek a bizánci hercegnővel való eljegyzése egy, II. Basileios és Szent István között létrejött újabb szövetségi szerződéssel kapcsolatban történhetett.

Ha Szent Imrének görög hercegnő volt a hitvese, akkor Horvát István ama feltevése, hogy a veszprémvölgyi apácamonostor alapítása a Magyarországra érkezett bizánci hercegnővel függ össze, nagy valószínűséget nyer. A monostor alapítását eddig 1002 előttre datálták. Hóman Bálint ugyanis abból a tényből, hogy a Szent István-féle oklevél «érseki monostor»-ról szó, arra következtetett, hogy a monostor alapítása még a veszprémi püspökség felállítására előtt történt, mert különben nézete szerint a monostor nem az esztergomi érsek, hanem a veszprémi püspök fennhatósága alá került volna. A veszprémi püspökség felállítását pedig a pannonhalmi oklevél alapján kb. 1001-re teszik.⁶ Ismeretes azonban, hogy Bizáncban szokásban volt,

¹ Psellos, id. kiad. I. 28., 34., 120. stb.; Skylitzes, id. kiad. 485. stb. — V. ö. F. Dölger: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches II. 3. I.

² Psellos, id. kiad. I. 28. 107. skk. lk.; Skylitzes, id. kiad. 485, 498. stb. — V. ö. Dölger: id. h. 3., 12. I.

³ Schramm, Historische Zeitschrift id. h. 430., 472.

⁴ Bizánci hercegnőknek nyugati uralkodókkal való házasságára vonatkozólag e korból több adatot ismerünk. Így pl. II. Basileios és Konstantinos egyik unokahuga, Mária 1004 táján a velencei doge fiának, Giovanni Orseolo-

nak lett a felesége (Wertner: id. m. 77—78. l.). II. Konrad német császár fia, a későbbi III. Henrik számára 1027 táján egy bizánci hercegnő kezét igyekezett megnyerni (Schramm: id. m. 474. l.). Ha a készülő bizánci prosopographia egyszer megjelenik és megismerjük az akkori bizánci uralkodó család összes tagjait, talán a bennünket érdeklő kérdésre vonatkozólag is kapunk valami felvilágosítást.

⁵ Vargha D.: Szent Imre problémák, Bp. 1931. 18. l.

⁶ Hóman, Századok id. h. 231—232. l. és nyomán Moravcsik: A magyar történet bizánci forrásai 175. l.

hogy egyes monastorokat kivettek a helyi hatóságok kezéből s egyenesen a patriarcha alá rendelték.¹ Így pl. Ioannes Komnenos császár 1136. évi alapítólevele is egészen kiváltságos helyzetet biztosít a nejétől alapított Pantokrator-monostornak.² Vajjon nem tételezhető-e fel tehát, hogy Szent István ezt, a királyi családdal oly szoros kapcsolatban álló monostort a veszprémi püspök fennhatósága alól kivéven, egyenesen az esztergomi érsek alá rendelte? Az a körülmény, hogy a görög oklevél kétszer is hangsúlyozza a monostor «érseki» jellegét, e tény szándékos és tudatos kiemelésére s e monostornak a «püspöki» kolostoroktól való megkülönböztetésére vall. Egyébként a veszprémi monostor ilyen kiváltságos jellegét már az a tény is érthetővé tehetné, hogy itt a többi latin kolostorokkal ellentétben más nyelvű és ritusú, vagyis görög apácák laktak. Ugyancsak az 1002. év közepe előtti időre datálja a görög oklevelet Szentpétery Imre, az Árpád-kori oklevelek legalaposabb ismerője. Szerinte egy ilyen, nyelv, szerkezet és forma tekintetében a német császári oklevelektől teljesen elütő oklevelet Szent István udvarában Heribert C működése idején nem állíthattak ki. Ez alapon feltételezi, hogy a görög oklevél keletkezése a Heribert C működését megelőző, vagyis az 1002. év közepe előtti időre esik.³ De Szentpétery Imre szíves szóbeli közléséből tudom, hogy Heribert C működésének 1010 után semmi nyoma sincs Szent István udvarában. Ha pedig a veszprémi görög apácamonostor Szent Imre bizánci házasságával függ össze, akkor alapításának és a görög oklevél kiállításának nem 1002 előtt, hanem éppen az 1010 utáni időben kellett történnie. Az eddigi chronológiai megállapítások tehát nem zárják ki a Horvát István-féle feltevést.

Bár a veszprémi apácamonostor alapításának Imre bizánci házasságával való összefüggését távolról sem tekinthetjük bebizonyított ténynek, e feltevés mégis valószínűbbnek látszik, mint az eddigi feltevések, mert úgyszólván minden felmerült kérdésre kielégítő feleletet tud adni.⁴ Az idegenbe szakadt bizánci hercegnő lehetett a monostor alapítása gondolatának szellemi szerzője (auctor-*πῆρ*). Az ő óhaját válthatta valóra apósa, Szent István, amidőn adománylevelében bőségesen gondoskodott a monostorról.⁵ A Szent István-féle görög oklevélben említett «gyermekeim» kifejezésbe Szent Imre jegyese, illetve hitvese is beleérthető. A Kálmán-féle renovatio «iuxta linguam auctoris monasterii» kifejezése is teljesen világos

¹ Ezt a gondolatot már Darkó felvetette, aki erős érveket hoz fel e felfogás mellett, id. h. 343–344. l.

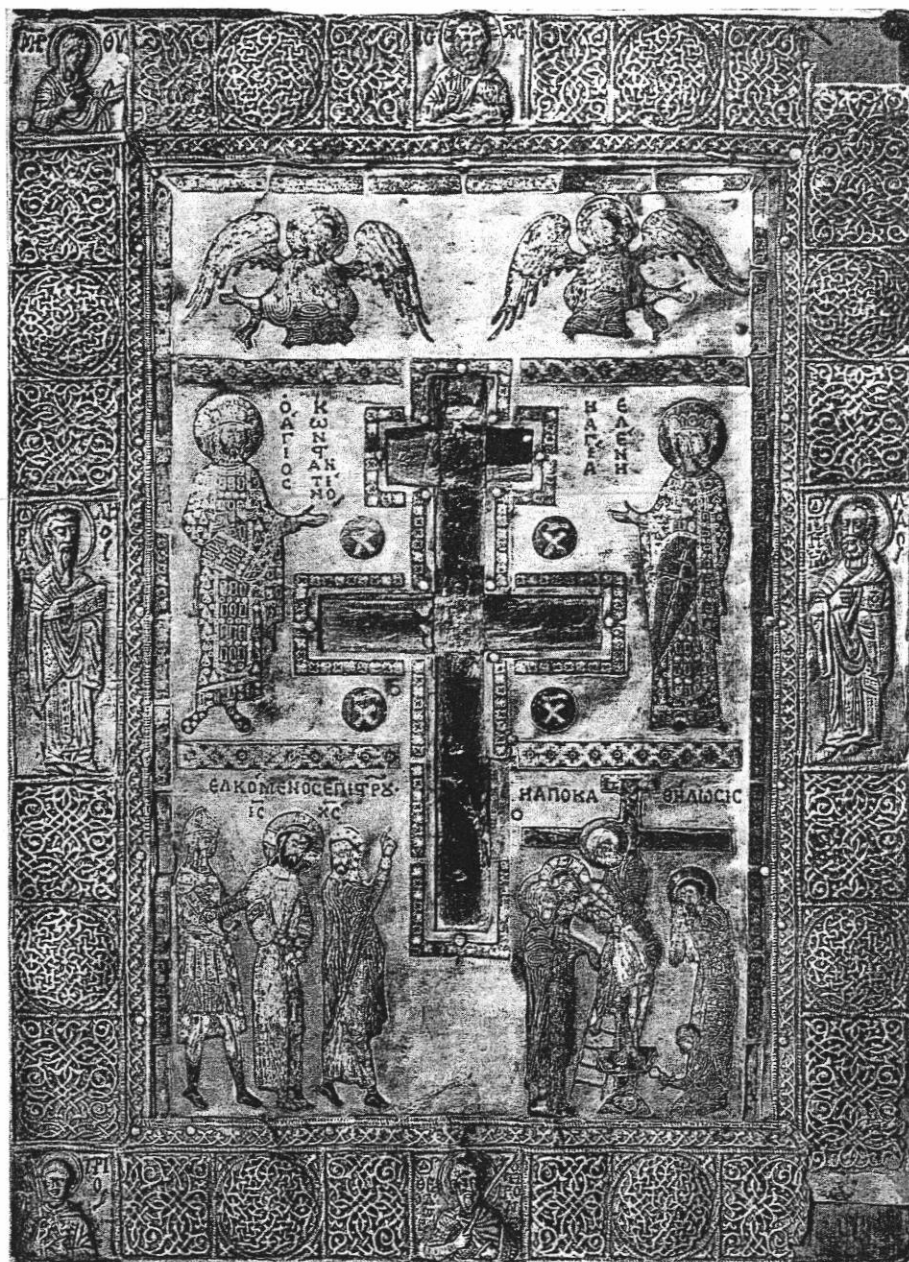
² Moravcsik Gy.: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor, Bp.—Konstantinápoly 1923. 29. l.

³ Szentpétery I.: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 10.) Bp. 1918. 51. l.; Magyar oklevéltan, Bp. 1930. 40–41. l.

⁴ Ilyen módon az is világossá válik, hogy hogyan őrizhették meg Szent Margit és társai,

akiknek egy nagy része a görög apáca-monostorral szomszédos veszprémi Szent Katalin-kolostorból került a Margit-szigeti zárdába, azt a hagyományt, hogy Imre hitvese görög hercegnő volt.

⁵ Érdekes analógiát nyújt erre a konstantinápolyi Pantokrator-monostor alapítása. Amint id. m.-ban kimutattam, annak szellemi alapítója Szent László leánya volt, aki azonban a monostor építése és berendezése közben 1134-ben meghalt s akaratát férje II. Ioannes Komnenos váltotta valóra, aki 1136-ban kelt alapítólevelében «alapító»-ról (*πῆρ*) szól.

Bizánci ereklyetartó az esztergomi primási kincstárból.

értelmet nyer. De ha e monostort Veszprém városában a trónörökös jegyese számára emelték, az is érthetővé válik, hogy miért fűzték ahhoz a királyi családot és különösen Gizella királynét olyan szoros kapcsok.¹ A monostor alapításának e magyarázata talán még arra a körülményre is fényt vet, hogy Szent Imre és jegyese önmegtartóztató, szűzi életet éltek, amint ezt Szent Imre és Szent Margit legendája egyértelműleg bizonyítja. A Szent Imre-legenda szerint Imre a veszprémi Szent György-egyházban tett szüzességi fogadalmat. Lehet, hogy az ifjú bizánci hercegnő, mint Imre jegyese, a veszprémi görög apáca-monostor falai között élt még, készülve jövődi hivatására, amidőn a trón örököse 1031-ben váratlanul eltávozott az élők sorából.² De ki tudna belátni oly távoli kor életébe és annak lehetőségeit elképzelni, amikor mindössze egy-két adatból kell minderre következtetnünk?

Az egykorú források nyomán tehát két olyan görögnyelvű monostort ismerünk, amelyek már Szent István korában megvoltak. De tekintettel a XI. századi forrásanyag rendkívül hézagos voltára, hiányos maradna a kép, ha nem vennők tekintetbe azokat az adatokat, amelyek az Árpád-kor későbbi századaiból ránkmaradtak. Az itt-ott elszigetelten felbukkanó tudósítások ugyanis a legtöbb esetben nem vetnek fényt arra a kérdésre, hogy az illető monostorokat mikor alapították s így mindég felmerülhet a kérdés, hogy azok eredete nem nyúlik-e vissza sokkal korábbi időkbe. Lássuk tehát röviden azokat a későbbi adatokat, amelyek a hazai görög monostorokra vonatkoznak.

III. Honorius pápa 1221. április 20.-ról kelt, az esztergomi érsekhez és a pilisi apáthoz írt leveléből az tűnik ki, hogy a visegrádi apátságban régtől fogva voltak görög szerzetesek, akiknek helyébe azonban — minthogy kezükben az apátság úgy szellemi, mint anyagi tekintetben hanyatlásnak indult — az akkori magyar király, II. Endre a pápa engedelmével latin szerzeteseket telepített.³ Minthogy a Gellért-legendából tudjuk, hogy

¹ Maga a monostor Hóman szerint (id. h. 231. l.) «benn Veszprém városában, közvetlenül a székesegyháztól északra eső Szent Benedek-szikla alatt (az ú. n. Veszprémvölgyben) épült». Krajnyák szerint (id. h. 507. l.) «Veszprém a Miklós-u. 22. szám alatt régi monostor és templomka romjait láthatjuk. Ezt a helyet tartja a kegyelet a veszprémvölgyi monostor egykori helyének».

² Hasonló feltevést kockáztatott meg már Karácsonyi János (Századok 36. 1902. 110. l.), aki azonban Imre jegyesének II. Miesko lengyel király ifjú leányát tartotta.

³ A. Theiner: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I. Romae 1859. 29. l. No. 53.: «Honorius episcopus etc. Venerabili fratri... Archiēpo Strigoniensi et Dilecto filio... Abbati de Pelis Vesprimiensis diocesis, salutem etc. Karissimus in Christo filius noster... Rex Ungarorum illustris nobis insinuare curavit, quod Abbatia de Wisagrade

Vesprimiensis diocesis, in qua ius obtinet patronatus, grecos habet monachos, et habuit ab antiquo, in quorum manibus abbatia ipsa adeo in spiritualibus et temporalibus est collapsa, quod nisi persone instituantur ibidem vicinis ecclesiis lingua et vita conformes, vix aut numquam adiciet, ut resurgat: quare postulavit instanter, ut ibi monachos latinos institui de nostra permissione liceret. Ideoque discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus solum Deum habentes pre oculis ea, que fuerint in huiusmodi consideranda negotio, diligenter considerare curetis, et si pensatis omnibus expedire videritis, et fieri poterit absque gravi scandalo et iuris preiudicio alieni, latinos monachos institui permittatis ibidem, proviso quod grecis monachis nunc existentibus ibi provisio congrua toto vite sub tempore assignetur. Datum Laterani XII. Kal. Maii. Anno Quinto.» V. ö. Fejér: Codex Diplomaticus III. 1. 310—311.

I. Endre Tihanyon kívül Visegrád közelében is alapított monostort,¹ a Honorius pápától említett visegrádi görög monostor. alapítását általában I. Endrének tulajdonítják.²

Druget János nádor egy 1329-ben kelt birtokperre vonatkozó okleveléből tudjuk, hogy a mai Dunapentele közelében volt Pentele-monostora, amelyben hajdan görög apácák laktak.³ Egy 1238. évi oklevélben szerepel már az «abbas ecclesie S. Pantaleonis de insula Danubii» és 1277-ben pedig «Monast. S. Pantaleonis situm in insula Danubii»-ről esik szó.⁴ A görög apáca-monostor eredetére vonatkozólag semmi adatunk sincs, de jellemző, hogy már az 1329. évi oklevél a «hajdan» szót használja az apácákkal kapcsolatban. A helynév eredete minden jel szerint összefügg a görög egyház ἁγιος Παντελεήμων nevű martirjának († 305) nevével.⁵

Végül biztos tudomásunk van még a szávaszentdemeteri görög monostorról. III. Honorius pápa 1218. január 29-ről kelt leveléből értesülünk először a Száva mellett levő görög Szent Demeter-monostorról, amely akkor a laberrai Szent Theodosiushoz tartozó egyházak közt szerepelt.⁶ Egyesek

¹ 21. fejt., Endlicher 230. l.: «ipse enim rex pietate ualde christianus duo monasteria construxit, Tychonicum et iuxta Visegrad.» — E monostorral függ össze a mai Szent Endre neve, amely egyébként maga is görög egyházi hatásra vall.

² Hodinka A.: A munkácsi görög-katolikus püspökség története, Bp. 1910. 8., 13—15. l. — Másképpen vélekedik Karácsonyi J.: Hogyan jöttek a görög szerzetesek Visegrádra? Katholikus Szemle 41 (1927) 16—21. — Ugyancsak I. Endrének vagy feleségének, az orosz származású Anasztáziának tulajdonítják a bihari «tormovai» (helyesen: tornovai) apáca-monostor alapítását azon az alapon, hogy I. Géza 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevelében már szó van apátnőjéről (F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. p. 55.). Hogy azonban e monostorban görög apácák laktak volna, arról tudtommal semilyen forrás sem szól. Jalsovits A.: A tihanyi apátság története, Pécs, 1889. 16. l. csak mint «apácza zárdát» említi. Úgy látom, hogy Sztripszky (id. m. 23. l.) tette meg «görög apácamonostor»-nak. Orthodox kolostorként beszél róla Darkó is (Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts 42. l.), de sajátos módon mégis Jalsovits említett helyére hivatkozik. — A tornovai apátságról l. Bunyitay V.: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III. Nagyvárad, 1884. 209—210. l. — A szavai barátokról, akiket e monostorral kapcsolatba hoztak, l. V. Jagi: Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin 1913. 103—104. l. és Melich: Századok 43 (1909) 332.

³ A még kiadatlan oklevelet évekkel ezelőtt Hajnal István volt szíves az Eszterházy hercegi hitbizományi főlevéltár eredeti, 32. A. 19. jelzetű példányáról lemásolni, amiért ez-

úton is hálás köszönetemet fejezem ki neki. Az oklevél így kezdődik: «Honorabilibus viris et discretis capitulo ecclesiae Budensis amicis suis Johannes Drugeth palatinus et iudex Comanorum amicitiam paratam». A bennünket érdeklő rész így hangzik: «...quandam possessionem Pentele-monostora vocatam ubi Beginae sive moniales Grecales condam commorabantur...». Az oklevélben még a következő helymegjelöléseket olvassuk: «possessionis Penteley vocatae», «possessione Penteley vocata», «dicta possessio Penteleymonostora», «a possessione dictorum nobilium de Almas Penteley nuncupata» «possessionem Penteley», «dictum monasterium», «dicte possessionis Penteley vocatae», «dicto monasterio Penteley-monostora vocato» «dicto monasterio», «id monasterium».

⁴ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. 342. l., ahol az oklevél bennünket érdeklő része is közölve van már. V. ö. Balics L.: A római katolikus egyház története Magyarországon II. 2. Bp. 1890. 253—254. l.

⁵ A név eredetéről l. Paizs D., Magyar

Nyelv 22 (1926) 49. — V. ö. Paulovics I.: A dunapentelei római telep (Intercisa) (Archaeologia Hungarica II.) Bp. 1927. 1—21. l. a terület topográfiájáról és az ott végzett ásításokról.

⁶ Theiner: id. m. I. 9—11. No. 16, ahol a monostor a következőképpen van megnevezve: «apud Ungariam monasterium sancti Demetrii iuxta flumen Savii» és «monasterium sancti Demetrii Graecorum de Ungaria iuxta fluvium cum conductu aque fluminis Sabae». Egyesek, így pl. Balics (id. m. II. 1. 217—218. l.) és Juhász (Die Stifte der Tschanader Diözese... 65 sk. lk.) két Szent Demeter-apátságot különböztetnek meg, melyek közül az egyik a kalocsai, a másik a pécsi egyházmegyéhez tartozott. — A szávaszentdemeteri monostorral kapcsolat-

ezt azonosítják azzal a Száva melletti Szent Demeter-monostorral, amelyet állítólag 1057-ben Radó nádor alapított. Minthogy azonban ez az oklevél hamisnak bizonyult, e feltevés nagyon bizonytalan.¹ A Szent Demeter-monostorról később még VI. Kelemen pápa 1344. március 18-án a nyitrai püspökhöz írt leveléből tudunk. Ebből kitűnik, hogy a monostorban alapítása óta görögök, magyarok és szlávok elkülönítve laktak, s hogy a monostor apátja közvetlenül a görög patriarcha fennhatósága alá tartozott. A monostor tehát ú. n. *σταυροπηγιακή μονή* volt. VI. Kelemen pápa levelében hivatkozván arra, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta immár körülbelül tíz éve üres és kihalt, megbízta a nyitrai püspököt, hogy oda bencés szerzeteseket telepítsen.²

Ezek az adatok tehát arról tanúskodnak, hogy az Árpád-kor folyamán a Szent István korából ismert marosvári (illetve oroszlánosi) és veszprémvölgyi monostorokon kívül más görög monostorok is voltak hazánk területén. Biztos tudósításaink vannak — amint láttuk — a visegrádi, dunapentelei és szávaszentdemeteri monostorokról. Az öt monostor közül kettő: a veszprémvölgyi és a dunapentelei apáca-zárda volt. Ha most még meggondoljuk, hogy a régi Árpád-kori monostorok között egész sereg olyan van, amelyekről nem lehet megállapítani, hogy eredetileg milyen szerzetesrendé voltak, akkor mindenesetre számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy ezek között még több bazilita-rendű monostor is akadhatott.³ Ha továbbá még tekintetbe vesszük III. Ince pápa 1204-ben kelt ama levelét, amelyben a magyar királyság területén alapított görög monostoroknak a megyés püspökök nemtörődömsége és a görögök züllöttsége következtében való pusztulásáról és a magyar királynak ama kéréséről tudósít, hogy e görög monostori egyházak egy püspökségbe egyesíttessenek,⁴ továbbá a pápá-

ban nem éreztelen rámutatni arra, hogy 1164-ben Manuel császárt a Szerémségben a papság nagy ünnepélyességgel fogadta, miközben görög egyházi énekeket énekeltek; 1. Kinnamos, ed. Bonn. 221.

¹ L. Szentpétery: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 7. 1. No. 14. — Hóman szerint (Magyar Történet I². 283. 1.) Szávaszentdemeteren Radován nádor alapított görög baziliták számára kolostort.

² Theiner: id. m. I. 667—668. 1. No. 1002. „... Nuper siquidem ad notitiam apostolatus nostrí pervenit, quod in confinibus Regni Ungarie iuxta Scismaticos Regni Rasie versus Greciam in diocesi Colocensi quoddam Monasterium sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debebant, et cuilibet nationum huiusmodi fuerunt inibi distincte ac disposite mansiones, et ibi ponebatur Abbas Grecus per Patriarcham Grecorum: qui Abbas non obediebat in Regno Ungarie alicui prelatorum, sed solum Patriarche predicto: quodque ultimo Abbate Greco Monasterii predicti defuncto, prefatus Patriarcha extunc Abbatem

non posuit in Monasterio memorato, nec de Abbatia ipsius Monasterii prelatum aliquis se intro misit, et sic dictum Monasterium per decem annos vel circa vacavit et vacat, eiusque bona dissipavit et occupavit potentia laicalis, et cultus divinus in ipso Monasterio iuxta tamen Grecorum ritum interim est non modicum diminutus... V. ö. Hodinka: id. m. 8., 13. 1.

³ L. erről Balics: id. m. II. 2. 235., 246—256. 1. Jellemző, hogy Balics (id. m. 253—254. 1.) nem ismervén a fent közölt adatokat, a dunapentelei apátságot is az «ismeretlen rendű apátságok» közé sorolta. L. még Juhász: Die Stifte der Tschanager Diözese... 22—23. 1.; Krajnyák: id. h. 505. 1.

⁴ Fejér: Codex diplomaticus II. p. 429—430.: „... Rex Ungarorum illustris, quod quaedam Ecclesiae monachorum Graecorum, in Regno Ungariae constitutae, per incuriam dioecesanorum Episcoporum, et per ipsos Graecos, qui valde sunt, sicut asserit, dissoluti, penitus destruuntur; a nobis supplicans humiliter et deuote, ut, auctoritate nostra unus fieret Episcopatus ex ipsis... — V. ö. Hodinka: id. m. 9—10.

nak ugyanazon évben a magyar királyhoz intézett levelének ama sokat vitatott kijelentését, amely szerint a «latinoknak» csak egy, a «görögöknek» azonban sok monostora van,¹ akkor fel kell tételeznünk, hogy voltak hazánkban olyan görög monostorok, amelyekről ma már nem tudunk. A ránk maradt forrásanyag további feldolgozásán kívül e tekintetben még sokat várhatunk a helynevek és templomi védőszentek neveinek rendszeres vizsgálatától. Hiszen ismeretes, hogy a bizánci orthodox egyháznak megvannak a maga speciális külön szentjei, s így ezeknek helység- vagy egyháznevekben való előfordulása sokszor már egymaga is útmutatóul szolgálhat. Ahol pl. Szent Demeterrel találkozunk, ott már eleve feltételezhetjük a bizánci hatást, mint ahogy a szegedi Szent Demeter-egyház is annak az emléket őrzi.²

Arra vonatkozólag, hogy a Szent István korában és az Árpád-kor későbbi századaiban hazánkban kétségkívül meglévő görög monostorok szerzetesei és apácái honnan jöttek hazánkba, semmi pozitív nyomunk nincs. Ha egy részük itáliai származását nem is zárhatjuk ki a lehetőségek közül, a Bizánccal való XI–XII. századi közvetlen kapcsolatok eredetüket illetőleg elsősorban mégis a balkáni görögség felé irányítják figyelmünket. A hazai bazilita-monostorok lakóinak ethnikai összetételére vonatkozólag VI. Kelemen pápa említett levele érdekes felvilágosítást nyújt. Ebből azt látjuk, hogy a szávaszentdemeteri monostorban alapítása óta görögök, szlávok és magyarok laktak. Ez tehát azt mutatja, hogy a hazai bazilita-monostorokban magyarok is voltak.

A hazai görög monostorok — úgy látszik — a XIII. század folyamán pusztulásnak indultak s nyugati szerzetesrendek kezébe mentek át. Ennek okát nemcsak abban a körülményben kell keresnünk, hogy a bizánci birodalom XII. századi fénykora után a XIII. században súlyos megrázkódtatásnak volt kitéve és hanyatlásnak indult, hanem talán még inkább abban, hogy a baziliták hazánkban nem tudtak igazán meggyökeresedni.

Az a tény, hogy a görög monostorok igazi élete hazánkban a XI–XII. századra esett és hogy e korból aránylag nagyon kevés írásos emlék maradt reánk, rendkívül megnehezíti annak megítélését, hogy a bazilita monostorok milyen szerepet játszottak a keresztény magyar szellemi élet kibontakozásában. Az idevonatkozó anyag hézagossága és megfelelő speciális kutatások hiánya következtében a görög monostorok hatásának fokát ma már — vagy talán: ma még? — nem tudjuk lemérni. Úgy látszik azonban, hogy a magyarországi görög monostorok tevékenysége megmaradt a szerzetesség

¹ Fejér: u. o. 446–447.: «Quia vero nec novum est, nec absurdum, ut in regno tuo diversarum nationum conventus uni domino sub regulari habitu, famulentur; licet unum sit ibi Latinorum coenobium, quum tamen ibidem sint multa Graecorum, serenitatem regiam rogamus...». A levél magyarázatára vonatkozólag l. Balics: id. m. II. 2. 596–597. l.; Hodinka: id. m. 10–11. l.

² Reizner J.: Szeged története I. 19–20., III. 3–9. l. — V. ö. Juhász: A csanádi püspökség története 35. l. — Nézetünk szerint az a körülmény, hogy az ősi szegedi Szent Demeter-templom legfőljebb a XII. század végén épült, még nem dönti meg ezt az állítást, mert a helyi kultusz hagyománya sokszor erősebben és szívósabban él, mint az egymást követő és mulandó épületek.

«sziget»-birodalmán belül. Hogy a magyarországi görög baziliták egyházi és szellemi befolyása a magyar népiség mélyebb rétegeibe nem szivárgott le, azt sajátságosan mutatja az a tény, hogy a nyelvtudomány eddig egyetlen közvetlen átvételre utaló, bizánci eredetű görög szót sem tudott kimutatni nyelvünkben. Egyes nyomok azonban arra vallanak, hogy a hazai baziliták Kelet és Nyugat, a bizánci és latin művelődés között összekötő és közvetítő szerepet játszottak. A görög egyházi irodalom egyes termékei a magyarországi monostorokban használt kéziratok és az ott készült latin fordítások révén kerültek át nyugatra, és talán nem egy bizánci legenda és monda a hazai görög monostorokon át vándorolt nyugat felé.
